

Mens en maatschappij in het basisonderwijs

Domeinbeschrijving ten behoeve van peilingsonderzoek

SLO • nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling

Mens en maatschappij in het basisonderwijs

Domeinbeschrijving ten behoeve van peilingsonderzoek

Maart 2020

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

Verantwoording

2020 SLO (nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling), Enschede

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteurs: Anton Bakker en Matthijs Driebergen

Informatie

SLO

Afdeling: primair onderwijs

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 840

Internet: www.slo.nl

E-mail: info@slo.nl

AN: 1.7937.783

Inhoud

1.	Inleiding	5
1.1	Het leergebied Mens en maatschappij	5
1.2	Peil.onderwijs en PPO	5
1.3	Werkwijze	6
1.4	Leeswijzer	6
2.	Het leergebied Mens en maatschappij	9
2.1	Wet op het Primair Onderwijs	9
2.2	Curriculum.nu	10
2.3	Kennisbases voor de pabo's	11
2.4	Conclusie	12
3.	Het beoogd curriculum	13
3.1	De kerndoelen van 2006	13
3.2	Concretere uitwerkingen van de kerndoelen	15
3.3	De inhoud van de domeinbeschrijving	16
3.4	Conclusie	17
4.	Uitgevoerd curriculum	19
4.1	Themaonderzoek wereldoriëntatie	19
4.2	Toetswijzer bij de centrale eindtoets	20
4.3	Leermiddelen	20
4.4	Conclusie	21
5.	Gerealiseerd curriculum	23
5.1	Periodieke peiling van het onderwijsniveau (PPO)	23
5.2	Aardrijkskunde	23
5.3	Geschiedenis	24
5.4	Centrale eindtoets wereldoriëntatie	25
5.5	Conclusie	26
6.	Te peilen inhouden Mens en maatschappij	27
6.1	Veldraadpleging	27
6.2	De te peilen inhouden	27
7.	Peilingsonderzoek	35
	Referenties	39
	Bijlage 1 Begrippenlijst	41
	Bijlage 2 Kerndoelen OJW (2006) en peilingsonderzoek M&M	43
	Bijlage 3 Peilingsonderzoeken rondom OJW	45
	Bijlage 4 Preambule bij de kerndoelen en karakterisering van het leergebied OJW	47

Bijlage 5 Kennis en vaardigheden in de kerndoelen 2006	49
Bijlage 6 Kennis en vaardigheden in de Toetswijzer bij de centrale eindtoets po	51
Bijlage 7 kennisbasis pabo voor aardrijkskunde en geschiedenis	55
Bijlage 8 De basistopografielijst	57
Bijlage 9 Curriculum.nu en de kerndoelen van 2006	61
Bijlage 10 Opmerkingen uit de veldraadpleging over de te peilen inhouden	62
Bijlage 11 Aanwezigen veldraadpleging 23 januari 2020	64

1. Inleiding

Juf Jorieke (groep 5) geeft geschiedenis. Meester Timon (groep 7) werkt aan een project over geld. Basisschool de Wegwijzer heeft een excursieprogramma waarbij iedere groep een bedrijf of organisatie bezoekt; groep 1-2 gaat naar de supermarkt, groep 5-6 gaat naar de waterzuivering en groep 8 naar het gemeentehuis. Juf Jorieke spreekt over zaakvaklessen, meester Timon heeft het over kosmisch onderwijs en basisschool de Wegwijzer schrijft in de schoolgids dat zij drie uur in de week werken aan thematisch onderwijs.

Op school leren leerlingen over de wereld: over hoe we naar ons verleden kijken, over hoe we de wereld van vandaag kunnen beschrijven en waarderen. En over hoe we denken dat de wereld er in de toekomst uit zou kunnen of moeten zien. De kerndoelen beschrijven welke onderwijsinhouden in deze lessen in ieder geval aan bod moeten komen. Iedere school bepaalt vervolgens zelf hoe deze *aanbodsdoelen* worden onderwezen en hoe de leeropbrengsten worden gevolgd.

Er zijn scholen die het accent leggen op het trainen van vaardigheden en er zijn scholen die het aanleren van kennis belangrijk vinden. En er zijn scholen die een midden vinden tussen deze twee doelstellingen. Sommige scholen organiseren hun onderwijs in schoolvakken, andere scholen werken in thema's of projecten en er zijn ook scholen die niet of nauwelijks aandacht besteden aan wereldoriëntatie. Er zijn kortom veel verschillen tussen scholen in de manier waarop zij 'leren over de wereld' vormgeven.

1.1 Het leergebied Mens en maatschappij

Deze domeinbeschrijving gaat over het leergebied Mens en maatschappij. Die benaming is nieuw voor het basisonderwijs. In de kerndoelen van 2006 heet het leergebied Oriëntatie op jezelf en de wereld (OJW). In de voorstellen voor nieuwe kerndoelen (Curriculum.nu) is Oriëntatie op jezelf en de wereld opgedeeld in drie leergebieden: Mens en maatschappij, Mens en natuur en Burgerschap¹. Dit is de indeling die in het voortgezet onderwijs (vo) al wordt gehanteerd. De nieuwe indeling heeft als voordeel dat de kerndoelen van het primair onderwijs (po) en het vo straks volgens dezelfde systematiek worden beschreven en dat daarmee de doorgaande leerlijn po-vo (de verticale samenhang) zichtbaar wordt.

Voor leraren in het po die deze domeinbeschrijving lezen, zal de opdeling van Oriëntatie op jezelf en de wereld in drie leergebieden nog wennen zijn. Op veel basisscholen lopen de inhouden van die leergebieden vaak juist bewust in elkaar over onder benamingen als wereldoriëntatie, thematisch werken of kosmisch onderwijs.

1.2 Peil.onderwijs en PPON

We willen als samenleving graag weten wat leerlingen in Nederland leren op school. Daarom worden al sinds 1987 periodieke peilingsonderzoeken gehouden in het primair onderwijs². De onderzoekers kijken hierbij naar de beschreven onderwijsdoelen (het beoogd curriculum), het onderwijsaanbod (het uitgevoerd curriculum) en de onderwijsopbrengsten (het gerealiseerde curriculum). De uitkomsten van de peilingsonderzoeken geven een landelijk beeld van wat kinderen leren op school en ze vertellen ook hoe deze resultaten zich in de tijd ontwikkelen.

¹ In bijlage 3 staat de opdeling van Oriëntatie op jezelf en de wereld (OJW) in de verschillende Peilonderzoeken in één overzicht.

² Eerst onder verantwoordelijkheid van Cito: Periodieke Peiling van het Onderwijsniveau (PPON) en tegenwoordig onder verantwoordelijkheid van de Inspectie van het Onderwijs: Peil.onderwijs

Het PPOON-onderzoek van 2008 onderzocht het aardrijkskunde- en geschiedenisonderwijs maar betrof de (destijds) nieuwe kerndoelen niet systematisch in het onderzoek. Er is sinds de invoering van de kerndoelen van 2006 dan ook nog geen periodieke peiling geweest naar het Mens en maatschappij-deel van Oriëntatie op jezelf en de wereld.

De onderwijsinspectie onderzocht wel twee andere onderdelen van Oriëntatie op jezelf en de wereld uit de kerndoelen van 2006: Natuur en techniek³ en Burgerschap⁴.

1.3 Werkwijze

Hoe kom je tot een beschrijving van een leergebied dat nu nog niet bestaat? Hoe verhouden de voorstellen van Curriculum.nu voor het leergebied Mens en maatschappij en de kerndoelen van 2006 zich tot elkaar?

Deze domeinbeschrijving heeft een wat andere insteek dan andere domeinbeschrijvingen. De beschrijving loopt vooruit op de nog te ontwikkelen kerndoelen. Het leergebied is beschreven vanuit **de structuur** van de voorstellen van Curriculum.nu. Voor **de uitwerking** is gebruik gemaakt van het bestaande curriculum in de basisschool. De domeinbeschrijving geeft daarmee een vooruitblik van hoe de nieuwe kerndoelen straks mogelijk worden gestructureerd. Anderzijds geeft de beschrijving een stand van zaken van de inhoud en zoals die nu op de basisschool aan bod (zouden moeten) komen.

Deze domeinbeschrijving is in januari 2020 voorgelegd aan een brede vertegenwoordiging van experts.

1.4 Leeswijzer

De domeinbeschrijving Mens en maatschappij begint bij de afbakening van het leergebied, beschrijft daarna wettelijk vastgelegde doelen van het onderwijs, vervolgens de onderwijspraktijk en resultaten van leerlingen en sluit af met aanbevelingen voor het peilingsonderzoek.

In hoofdstuk 2 lees je waarom we schrijven over het leergebied Mens en maatschappij en niet over bijvoorbeeld wereldoriëntatie of aardrijkskunde en geschiedenis. We beschrijven hoe kennis en vaardigheden een plek hebben in het leergebied en hoe we omgaan met houdingen. Ook laten we zien hoe Mens en maatschappij zich onderscheidt van de leergebieden Mens en natuur en Burgerschap.

Hoofdstuk 3 beschrijft hoe verschillende commissies zich de afgelopen jaren hebben gebogen over de inhoud van Mens en maatschappij. We beschrijven hoe al de producten van deze commissies samen een antwoord geven op wat leerlingen moeten weten en kunnen; het beoogd curriculum.

In hoofdstuk 4 beschrijven we wat we weten (en niet weten) van het Mens en maatschappij-onderwijs in de basisschool. Het hoofdstuk beschrijft hoe er op scholen gewerkt wordt aan de doelen die staan beschreven in hoofdstuk 3. Dit noemen we het uitgevoerde curriculum. Ook signaleren we verschillende trends in het curriculum en veranderingen.

Wat leerlingen leren bij het huidige Mens en maatschappijonderwijs, het gerealiseerd curriculum, beschrijven we in hoofdstuk 5. Over die opbrengsten weten we nog niet veel. Daarom is het onderzoek, waarvoor deze domeinbeschrijving het vertrekpunt vormt, van belang.

In hoofdstuk 6 tref je een groot overzicht aan van de te peilen inhoud. Hier beschrijven we wat leerlingen op basis van alle documenten en de onderwijspraktijk, zouden moeten kennen en kunnen binnen het domein Mens en maatschappij. Het hoofdstuk vormt de conclusie van de voorgaande hoofdstukken.

³ Inspectie van het Onderwijs (2017). *Peil. Natuur en techniek*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.

⁴ Dit peilingsonderzoek vindt plaats in het schooljaar 2019-2020, op basis van de door SLO opgestelde domeinbeschrijving: Visser, A. (2018). *Burgerschap in het basisonderwijs, domeinbeschrijving ten behoeve van peilingsonderzoek*. Enschede: SLO.

Ten slotte doen we in het laatste hoofdstuk aanbevelingen voor het peilingsonderzoek, waarin we gegevens uit de voorgaande hoofdstukken verbinden met mogelijke onderzoeksthema's en -vragen.

In de tekst treft je meermaals verwijzingen aan naar tabellen in de bijlagen. Hierin hebben we de belangrijkste bronnen opgenomen die ten grondslag liggen aan deze domeinbeschrijving.

2. Het leergebied Mens en maatschappij

In dit hoofdstuk lees je waarom we schrijven over het leergebied Mens en maatschappij en niet over bijvoorbeeld Oriëntatie op jezelf en de wereld, wereldoriëntatie of aardrijkskunde en geschiedenis. We beschrijven Mens en maatschappij vanuit het wettelijk kader.

In 1857 worden aardrijkskunde en geschiedenis verplichte vakken in het lager onderwijs. De inhoud van deze schoolvakken verandert sinds die tijd voortdurend. Op 10 oktober 2019 overhandigen lerarenteams, onder de naam Curriculum.nu, voorstellen voor een vernieuwing van onderwijsinhouden aan de minister van onderwijs. In dit hoofdstuk beschrijven we hoe de Wet op het Primair Onderwijs, de voorstellen van Curriculum.nu en de kerndoelen van 2006 de basis vormen van deze domeinbeschrijving. Daarnaast beschrijven we hoe de Mens en maatschappij-inhouden die op de pabo's worden onderwezen van invloed zijn op de domeinbeschrijving.

2.1 Wet op het Primair Onderwijs

Basisscholen zijn gehouden aan de Wet op het primair onderwijs (WPO)⁵. Artikel 9 van de wet beschrijft welke inhoudsdomeinen in het basisonderwijs aan bod moeten komen:

- a. *zintuiglijke en lichamelijke oefening;*
- b. *Nederlandse taal;*
- c. *rekenen en wiskunde;*
- d. *Engelse taal;*
- e. **enkele kennisgebieden;**
- f. *expressie-activiteiten;*
- g. **bevordering van sociale redzaamheid, waaronder gedrag in het verkeer;**
- h. *bevordering van gezond gedrag.*

Bij de kennisgebieden (e.) wordt in elk geval aandacht besteed aan:

- **aardrijkskunde;**
- **geschiedenis;**
- *de natuur, waaronder biologie;*
- **maatschappelijke verhoudingen, waaronder staatsinrichting;**
- **geestelijke stromingen.**

In het leergebied Mens en maatschappij komen enkele *kennisgebieden* (onderdeel e) aan bod (*aardrijkskunde, geschiedenis en staatsinrichting*) en ook een onderdeel van g: *gedrag in het verkeer*. Geestelijke stromingen komen aan bod in kerndoel 38 en in kerndoel 47. Kerndoel 38 wordt meegenomen in het peilonderzoek Burgerschap. Kerndoel 47 wordt meegenomen in deze domeinbeschrijving.

De Wet op het primair onderwijs is uitgewerkt in een algemene maatregel van bestuur waarin de zogenaamde kerndoelen worden beschreven. De kerndoelen worden regelmatig geactualiseerd. In de laatste versie van de kerndoelen, uit 2006, zijn de onderdelen van Mens en maatschappij terug te vinden in het hoofdstuk *Oriëntatie op jezelf en de wereld*.

⁵ geraadpleegd via internet: www.wetten.overheid.nl op 18-12-19.

2.2 Curriculum.nu

Vanaf 2018 werkten negen teams van leraren po en vo aan voorstellen voor nieuwe kerndoelen voor negen leergebieden, waaronder die van het leergebied Mens en maatschappij. Deze voorstellen liggen nu ter goedkeuring voor bij de Tweede Kamer. Op dit moment is het nog onzeker hoe de Tweede Kamer de voorstellen zal beoordelen en tot welk vervolproces dit oordeel zal leiden.

Elk van de negen voorstellen bestaat uit vijf delen:

- **Visie op het leergebied** beschrijft waartoe het leergebied bijdraagt aan de ontwikkeling van leerlingen.
- **Grote Opdrachten** beschrijven de belangrijkste inhoud die zowel in het po als in het vo aan bod moeten komen.
- **Bouwstenen** vormen de uitwerkingen van de Grote Opdrachten. In de bouwstenen worden de leerlijnen van po onderbouw, via po bovenbouw naar vo onderbouw beschreven.
- **Aanbevelingen** voor het ontwikkeltraject van de bovenbouw van het vo.
- **Toelichting** op de gemaakte keuzes.

In het voorstel voor Mens en maatschappij⁶ vormen ruimte en tijd de kern van het leergebied. Nieuw is de aandacht voor de samenhang tussen ruimte en tijd: het voorstel beschrijft hoe leerlingen situaties/verschijnselen/gebeurtenissen/ontwikkelingen vanuit deze twee invalshoeken kunnen bekijken.

Ook beschrijft het voorstel de grote gemene deler van het leergebied in globale leerlijnen. In de bouwstenen is te lezen wat leerlingen aan het einde van de onderbouw po, bovenbouw po en onderbouw vo aangeboden moet zijn. Deze bouwstenen moeten nog worden uitgewerkt naar schoolniveau (zoals speciaal onderwijs en havo) en schoolvak (zoals aardrijkskunde of economie in het voortgezet onderwijs).

De structuur van de Curriculum.nu-voorstellen is goed bruikbaar voor de beschrijving van het leergebied Mens en maatschappij. Maar voor deze domeinbeschrijving zijn de voorstellen nog niet voldoende uitgewerkt. Over de uitwerking schrijft het ontwikkelteam Mens en maatschappij: *'Binnen de gegeven tijd en de gegeven opdracht konden vakspecifieke vraagstukken (...) nog niet nader worden uitgewerkt. Die nadere uitwerking zal moeten plaatsvinden voordat de vervolfase, het ontwikkelen van kerndoelen, van start gaat.'*⁷

De volgende beschrijving laat zien dat de voorstellen daarvoor nog te algemeen zijn: *Leerlingen leren een (nader te bepalen) historisch referentiekader (zoals tijdvakken, kenmerkende aspecten en/of canonvensters).*

De afbakening van de leergebieden geeft wat praktische problemen bij het beschrijven van Mens en maatschappij. Het schoolvak aardrijkskunde wordt in de voorstellen van Curriculum.nu verdeeld over twee leergebieden: Mens en maatschappij (sociale geografie) en Mens en natuur (fysische geografie). In het peilingsonderzoek naar Natuur en techniek zijn de onderdelen van fysische geografie destijds niet opgenomen. In deze domeinbeschrijving nemen we dan ook de fysisch geografische inhoud op. Deze worden anders niet gepeild.

⁶ Curriculum.nu (2019). *Leergebied Mens en maatschappij, voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Mens en maatschappij*. Den Haag: Curriculum.nu.

⁷ Curriculum.nu (2019). *Samen bouwen aan het primair en voortgezet onderwijs van morgen, toelichting Mens en maatschappij*. Den Haag: Curriculum.nu.

Er komen dus nieuwe inhouden voor het leergebied Mens en maatschappij. Wat gaat er veranderen en wat blijft hetzelfde? De details zijn nog niet bekend, maar dit is wat we al weten. De voorstellen die we lezen bij Mens en maatschappij geven ons het volgende beeld:

Tabel 1 *Verschillen op hoofdlijnen tussen de huidige kerndoelen en de curriculum.nu voorstellen voor het leergebied Mens en maatschappij*

Wel in de kerndoelen van 2006, niet in de voorstellen van Curriculum.nu voor Mens en maatschappij	Onveranderd	Niet in de kerndoelen van 2006, wel in de voorstellen van Curriculum.nu voor Mens en maatschappij
<ul style="list-style-type: none"> Houdingen zoals 'zorg voor het milieu'. In de voorstellen van Curriculum.nu zijn geen houdingen opgenomen⁸. Fysisch-geografische onderwerpen zoals landschap en klimaat. Deze worden beschreven in het leergebied Mens en natuur. 	<ul style="list-style-type: none"> De hoofddeling in Ruimte (aardrijkskunde) en Tijd (geschiedenis). In de voorstellen van Curriculum.nu wordt gesproken over de <i>referentiekaders</i> Plaats en ruimte en Tijd en chronologie. Voor het leergebied kenmerkende handelingen en activiteiten (vaardigheden). In de curriculum.nu voorstellen wordt gesproken over <i>werkwijzen</i>. 	<ul style="list-style-type: none"> Nieuwe onderwerpen zoals 'waarden en idealen'. In de voorstellen van Curriculum.nu wordt gesproken over <i>concepten</i>. Vaardigheden waarmee leerlingen 'leren kijken, ordenen en redeneren'. In de voorstellen van Curriculum.nu wordt gesproken over: <i>denkwijzen</i>. <i>Vraagstukken</i> zoals globalisering, duurzame ontwikkeling, technologie en ongelijkheid.

2.3 Kennisbases voor de pabo's

Hoe wordt er op de lerarenopleidingen aandacht besteed aan het leergebied Mens en maatschappij? Verschillen de voorstellen in Curriculum.nu met de tot nu toe gebruikte kennisbases bij de vakken aardrijkskunde en geschiedenis?

De afbakening en inhoud van het leergebied Mens en maatschappij kan niet los worden gezien van wat er op de lerarenopleidingen voor het basisonderwijs wordt onderwezen. Vanaf 2008 werken pabo's aan zogenaamde kennisbases, beschrijvingen van de inhouden die in de opleiding aan bod moeten komen. De kennisbases worden regelmatig geactualiseerd (de laatste versie is verschenen in 2018⁹) en vormen een gemeenschappelijk en actueel kader voor de inhouden van de schoolvakken waaronder die van aardrijkskunde en geschiedenis. De kennisbases zijn niet vrijblijvend. Er zijn verplichte consultatiebijeenkomsten waarin opleiders zich verantwoorden voor de kwaliteit van de kennisbasis van het vak waarin zij lesgeven. Ook gelden op de pabo's sinds 2015 verplichte toelatingseisen voor aardrijkskunde en geschiedenis (en natuur en techniek). Deze eisen vormen samen met de kennisbases een landelijk kader voor de inhouden die leraren in het basisonderwijs moeten beheersen bij aardrijkskunde en geschiedenis.

Opleiders kennen meer waarde toe aan beschrijvingen van de aparte schoolvakken dan aan een beschrijving van het leergebied Mens en maatschappij. De toelatingstoetsen, de collegiale consultaties van opleiders en de kennisbases laten dat zien.

⁸ In de opdracht van OCW aan de ontwikkelteams staat dat de voorstellen moeten gaan over het 'kennen en kunnen'. Het is onbekend of houdingdoelen in een later stadium worden toegevoegd. Zie ook:

<https://www2.curriculum.nu/assets/uploads/2019/10/Bijlage-5-Werkopdracht-van-de-ontwikkelteams.pdf>

⁹ 10 voor de leraar (2018). *Kennisbasis en profileringen, leraar basisonderwijs*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

De kennisbases aardrijkskunde en geschiedenis beschrijven wat volgens opleiders behoort tot de kern van het vak (zie bijlage 7). In tabel 2 zijn die kernen samengevat en is te lezen hoe de voorstellen van Curriculum.nu aansluiten op deze kennisbases. Het laat ook zien dat opleiders geschiedenis binnen de pabo zich niet richten op vraagstukken (zoals globalisering): binnen de Curriculum.nu voorstellen maakt dit echter ook deel uit van het geschiedenisonderwijs.

Tabel 2 *Relatie kernen uit de kennisbases van de pabo en de voorstellen van Curriculum.nu*

Schoolvak	Kernen volgens de kennisbasis	Vergelijkbaar met de voorstellen van Mens en maatschappij (Curriculum.nu)
Aardrijkskunde	Geografisch wereldbeeld	Referentiekader Plaats en ruimte; kennis van concepten
	Kennis en inzicht in ruimtelijke vraagstukken	Vraagstukken
	Geografische benadering	Denkwijzen en werkwijzen
Geschiedenis	Historische kennis	Referentiekader Tijd en chronologie; kennis van concepten
	Historisch tijdsbesef	Denkwijzen en werkwijzen
	Historisch redeneren	Denkwijzen en werkwijzen

2.4 Conclusie

Deze domeinbeschrijving gaat over het leergebied Mens en maatschappij. Die benaming is nieuw voor het po maar gaat in essentie over inhouden die al sinds 1857 als aardrijkskunde en geschiedenis een vaste plaats hebben in het schoolcurriculum. Deze inhouden zijn verankerd in de WPO en uitgewerkt in kerndoelen.

De inhoud van het leergebied is voortdurend in ontwikkeling. Deze domeinbeschrijving maakt gebruik van de structuur van de voorstellen voor nieuwe inhouden van de kerndoelen voor Mens en maatschappij van Curriculum.nu. Omdat deze voorstellen nog beperkt zijn uitgewerkt, hanteren we de uitwerking zoals die is beschreven in de kerndoelen van 2006, te weten de domeinen Ruimte (kerndoel 47 t/m 50) en Tijd (kerndoel 51 t/m 53) aangevuld met het onderdeel staatsinrichting (kerndoel 36) uit de kerndoelen van 2006.

Het onderdeel fysische geografie dat in de Curriculum.nu voorstellen wordt beschreven bij het leergebied Mens en natuur, is ook meegenomen in deze domeinbeschrijving vanwege de praktische reden dat dit onderdeel ontbrak in het peilingsonderzoek Natuur en techniek 2015-2016. Bovendien maakt fysische geografie onderdeel uit van de pabo kennisbasis voor aardrijkskunde.

Tabel 3 *Overzicht van brondocumenten die aan de basis liggen van de beschrijving van het leergebied M&M*

Wet op het Primair Onderwijs (WPO)	Curriculum.nu	Kerndoelen 2006 (en aanvullingen daarop)	Kennisbases voor de pabo's.
Uitgewerkt in inhoudsdomeinen	Uitgewerkt in leergebieden	Uitgewerkt in leergebieden	Uitgewerkt in vakken
Waaronder: kennisgebieden aardrijkskunde en geschiedenis, staatsinrichting en bevordering van sociale redzaamheid, waaronder gedrag in het verkeer	Waaronder: Mens en maatschappij	Waaronder: Oriëntatie op jezelf en de wereld (en aanvullingen daarop)	Waaronder: aardrijkskunde en geschiedenis

3. Het beoogd curriculum

In dit hoofdstuk lees je over de kerndoelen van 2006 en over nadere uitwerkingen van de kerndoelen zoals die door verschillende instanties en commissies zijn beschreven. We beschrijven hoe de kerndoelen en uitwerkingen samen het beoogd curriculum vormen.

3.1 De kerndoelen van 2006

Wat zijn kerndoelen en welke kerndoelen vormen de basis voor Mens en maatschappij?

De WPO wordt uitgewerkt in de kerndoelen; de inhouden die aan bod moeten komen in het onderwijs. De kerndoelen zijn aanbodsdoelen: het gaat niet om wat leerlingen aan het eind van groep 8 moeten beheersen maar wat hen aangeboden moet zijn.

Kerndoelen worden periodiek bijgesteld en vastgelegd in een algemene maatregel van bestuur¹⁰. Ze zijn onderverdeeld in leergebieden. Eén van die leergebieden is Oriëntatie op jezelf en de wereld (OJW) dat weer bestaat uit vier domeinen: Mens en samenleving (waaronder elementen van burgerschap en geestelijke stromingen); Natuur en techniek (biologie, natuurkunde en techniek); Ruimte (aardrijkskunde) en Tijd (geschiedenis).

Na de invoering van de huidige kerndoelen in 2006 zijn er nog enkele aanvullingen op de kerndoelen geweest (zie bijlage 2). Zo werd de *Canon van Nederland* toegevoegd ter illustratie van de tijdvakken.

In deze domeinbeschrijving maken we gebruik van de structuur van de Mens en maatschappij-voorstellen van Curriculum.nu. In deze voorstellen worden kennis (concepten, vraagstukken en referentiekaders) en vaardigheden (denk- en werkwijzen), anders dan in de huidige kerndoelen, apart beschreven. Omdat de Curriculum.nu voorstellen nog niet zover zijn uitgewerkt als de kerndoelen van 2006, maken we gebruik van de kerndoelen 47 t/m 50 (Ruimte), de kerndoelen 51 t/m 53 (Tijd) en kerndoel 36 (staatsinrichting) bij de beschrijving van de te peilen inhouden.

In eerdere periodieke peilingen van het aardrijkskunde- en het geschiedenisonderwijs (1991, 1995, 2000 en 2008) keken onderzoekers naar de leeropbrengsten van kennis- en vaardigheidsdoelen. De kerndoelen van 2006 beschrijven echter ook houdingdoelen; kerndoel 34, 35, 37, 38 en 39 gaan respectievelijk over gezond gedrag, respectvol omgaan met verschillen (o.a. seksuele diversiteit), respecteren van waarden en normen, redzaamheid in sociaal opzicht en zorg voor het milieu. De doelen komen voort uit de maatschappelijke en politieke wens om expliciet aandacht te besteden aan deze houdingen op school. In het lopende Peil-onderzoek Burgerschap wordt een aantal van deze houdingen (kerndoel 36 t/m 39) dan ook onderzocht.

Twee kerndoelen uit het leergebied Oriëntatie op jezelf en de wereld zijn nog niet onderzocht:

- kerndoel 34: De leerlingen leren zorg te dragen voor de lichamelijke en psychische gezondheid van henzelf en anderen
- kerndoel 35: De leerlingen leren zich redzaam te gedragen in sociaal opzicht, als verkeersdeelnemer en als consument.

In de Curriculum.nu voorstellen voor Mens en maatschappij, zijn ook elementen opgenomen die in deze kerndoelen worden beschreven. We hebben dan ook overwogen om kerndoel 34 en 35 op te nemen in deze domeinbeschrijving maar we hebben daar, met uitzondering van het onderdeel verkeer, uiteindelijk van afgezien.

¹⁰ Laatste herziening: Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden (2005) nr. 2005-551 3 november 2005.

De sociaal emotionele ontwikkeling van leerlingen (kerndoel 34 en voor een deel kerndoel 35) is van een andere aard van en vergt een andersoortige aanpak. Voorheen werd de sociaal emotionele ontwikkeling dan ook apart onderzocht in het PPO *Balans van de sociale opbrengsten in het basisonderwijs* (2011).

Ook het onderdeel 'verkeer' is in het verleden apart gepeild: *Inventarisatie verkeersonderwijs op de basisschool* (2006). Er staat geen peilonderzoek voor verkeer gepland. Daarmee is er sinds de invoering van de kerndoelen van 2006 geen onderzoek gedaan naar het verkeersonderwijs. We stellen voor om een beperkt onderzoek te doen naar het aanbod van verkeerslessen. Het gaat daarbij om de vorm van het aanbod (theorie en/of praktijk) en de onderwijstijd.

Na selectie van kerndoelen blijven er onduidelijkheden bestaan:

- De kerndoelen van 2006 zijn globaal beschreven. Hoe bepaal je welke invulling je geeft aan de kerndoelen?
- De kerndoelen van 2006 geven geen beheersingsniveau aan. Hoe bepaal je wanneer leerlingen de lesstof in voldoende mate beheersen?
- Scholen hebben verschillende opvattingen over de invulling van het leergebied. Hoeveel ruimte mogen scholen hebben om hun eigen accenten te leggen?

De globale beschrijving van de kerndoelen wordt bijvoorbeeld zichtbaar in kerndoel 53: *De leerlingen leren over de belangrijke historische personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis en kunnen die voorbeeldmatig verbinden met de wereldgeschiedenis*. Scholen bepalen zelf welke historische personen en gebeurtenissen worden onderwezen.

De kerndoelen zijn geformuleerd als aanbodsdoelen zoals bijvoorbeeld kerndoel 50: *De leerlingen (...) beheersen de basistopografie van Nederland, Europa en de rest van de wereld (...)*. Wanneer beheerst een leerling de basistopografie voldoende? Ook hier bepalen scholen zelf wanneer een leerling de basistopografie in voldoende mate beheerst.

Lerarenteams kijken verschillend naar het leergebied. Visies van teams verschillen en binnen teams kijken leraren ook verschillend aan tegen het belang van leeropbrengsten. Sommigen zien in Mens en maatschappij een leergebied waarin de nadruk ligt op het ontwikkelen van vaardigheden en laten leerlingen bijvoorbeeld veel onderzoek doen en presentaties geven. Anderen leggen meer nadruk op kennisontwikkeling en volgen de resultaten van leerlingen in kennistoetsen. Ook zijn er teams die veel aandacht besteden aan houdingaspecten zoals zorg voor het milieu en aandacht voor verschillende groepen in de samenleving¹¹. Hoewel het ene doel het andere niet uitsluit, verschillen scholen in hun ideeën over goed Mens en maatschappij-onderwijs.

¹¹ In bijlage 4 en bijlage 5 is te lezen hoe kennis en vaardigheden in de kerndoelen van 2006 staan beschreven.

3.2 Concretere uitwerkingen van de kerndoelen

De kerndoelen zijn bewust globaal geformuleerd. Hoe maak je de kerndoelen concreet? Sinds de invoering van de kerndoelen is er in het basisonderwijs, bij de uitgevers en bij de politiek, behoefte aan een concretere uitwerking van de kerndoelen. Verschillende instanties en commissies bogen zich over die uitwerkingen en hun producten vonden hun weg naar de basisschool:

1. Tussendoelen en leerlijnen

Om concreet te maken hoe scholen gedurende 8 jaren de kerndoelen in hun onderwijs vorm en inhoud kunnen geven, zodat aan het eind van groep 8 alle doelen zijn aangeboden, ontwikkelde SLO tussendoelen en leerlijnen (website TULE, 2009)¹². In TULE worden kerndoelen uitgewerkt in leerdoelen per twee schooljaren. TULE geeft daarmee een behoorlijk concrete invulling hoe kennisinhouden en vaardigheden in de loop van de basisschool kunnen worden aangeboden. Hoewel TULE geen wettelijke status heeft, maken veel scholen en uitgevers gebruik van de uitwerkingen. Ook de kennisbasis voor de pabo noemt TULE als belangrijke bron.

2. Tijdvakken, kenmerkende aspecten en de *Canon van Nederland*

De Tweede Kamer en leraren vonden het belangrijk om vast te stellen wat leerlingen moeten weten over (de geschiedenis van) Nederland. Twee commissies bogen zich over deze opdracht: de commissie De Rooy (2001) en de commissie Van Oostrom (2009).

De voorstellen van de commissie De Rooy zijn gedeeltelijk overgenomen door de Tweede Kamer en daardoor hebben de tien tijdvakken en hun kenmerkende aspecten een plaats gekregen in de kerndoelen van 2006. De voorstellen van de commissie Van Oostrom zijn opgenomen in een herziening van de kerndoelen van 2006.

De voorstellen van de commissie De Rooy¹³ beschrijven tien tijdvakken met associatieve namen en een begrenzing van ieder tijdvak in ronde jaartallen. Ieder tijdvak is beschreven aan de hand van *kenmerkende aspecten*. Leerlingen op de basisschool zouden twee aspecten van ieder tijdvak moeten kennen. De kenmerkende aspecten gaan over kennis van belangrijke en kenmerkende ontwikkelingen die bij een bepaald tijdvak horen. In de kerndoelen van 2006 staan de tien tijdvakken beschreven in kerndoel 52, aan de kenmerkende aspecten wordt gerefereerd, zonder die expliciet te benoemen.

De *Canon van Nederland* is de uitkomst van het werk van de tweede commissie die door het Ministerie van OCW was ingesteld, ditmaal onder leiding van prof. Dr. F.P. van Oostrom¹⁴. Deze commissie was een antwoord op de maatschappelijke discussie die al een aantal jaren speelde rondom de rol van vaderlandse geschiedenis in het onderwijs en de samenleving. De commissie kreeg de opdracht om voor het onderwijs een canon op te stellen, waarin voor de Nederlandse geschiedenis belangrijke personen, verschijnselen, ontwikkelingen en gebeurtenissen een plaats moesten krijgen. De vijftig canonvensters dienen sinds 2009 *als uitgangspunt ter illustratie van de tien tijdvakken* en vormen daarmee een aanvulling op kerndoel 52.

¹² De website TULE zal in de loop van 2020 overgaan in de website Leerplan in Beeld. Op deze website staan ook de tussendoelen voor de onderbouw van het vo.

¹³ De officiële naam van de commissie was: Commissie Historische Maatschappelijke Vorming. Het rapport: De Rooy, P. (e.a.) (2001). *Verleden, heden en toekomst: advies van de Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming*. Enschede: SLO.

¹⁴ Van Oostrom, F. (e.a.) (2006), *De Canon van Nederland. Rapport van de Commissie: Ontwikkeling Nederlandse Canon deel A / B*. Den Haag: Entoen.nu.

Oberon heeft in 2018-2019 in opdracht van de Stichting Entoen.nu, die de canon beheert, onderzoek gedaan naar de plaats en het gebruik van de canon in het onderwijs¹⁵. De canon wordt in het basisonderwijs veel gebruikt. Leraren, vooral in de midden- en bovenbouw, gebruiken de canonvensters en bijbehorende materialen in hun lessen.

Op dit moment vindt een herziening plaats van de Canon van Nederland¹⁶. De presentatie van de nieuwe Canon is op 25 mei 2020 gepland. Het is op het moment van schrijven nog onduidelijk wat de nieuwe inhoud van de Canon wordt en wat de consequenties zijn voor de te peilen inhouden. De oude 'Canonvensters' blijven voorlopig online beschikbaar voor het onderwijs.

3. Basistopografielijst

In kerndoel 50 wordt gesproken over de *basistopografie van Nederland, Europa en de rest van de wereld*. Er is brede consensus over deze *basistopografie*, de lijst van 300 toponiemen die werd opgesteld door het Cito en het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG). Methodemakers maken gebruik van deze topografielijst, de lijst werd gebruikt in de voorloper van Peil.onderwijs-rapporten¹⁷ en ook in de Kennisbasis aardrijkskunde voor de pabo wordt verwezen naar de 300 toponiemen die leerlingen moeten kunnen aanwijzen op de kaart (zie bijlage 8). De laatste (bijgestelde) versie van deze lijst is te vinden in de *Toetswijzer voor de centrale eindtoets po* die in hoofdstuk 4 wordt besproken.

3.3 De inhoud van de domeinbeschrijving

Hoe komen deze verschillende documenten nu samen in deze domeinbeschrijving en hoe krijgen de voorstellen van Curriculum.nu daarin een plaats?

De domeinbeschrijving is opgebouwd vanuit de structuur van de Curriculum.nu-voorstellen:

- Leerlingen leren naar de wereld kijken vanuit historische- en geografische kennis. Ze leren ook om die kennis te ordenen in een historisch en/of geografisch kader: de tijdbalk/tijdvakken en de kaart. De kennis en ordening van kennis samen wordt aangeduid als **het referentiekader**. Het geografisch referentiekader van een leerling in groep 8 bestaat dus uit een kaartbeeld en basale kennis van plaatsen.
- Leerlingen leren over verschillen aspecten van de maatschappij. Denk aan economische of culturele aspecten. Ze leren over **concepten** die bij deze aspecten horen, bijvoorbeeld over welvaart en schaarste (bij het economisch aspect) of over identiteit (bij het cultureel aspect).
- Leerlingen leren over **vraagstukken**: complexe ontwikkelingen waar zij en de maatschappij mee te maken hebben zoals globalisering.
- Leerlingen leren praktische vaardigheden: de **werkwijzen**, zoals het opzoeken van informatie.
- Leerlingen leren hoe ze naar gebeurtenissen of ontwikkelingen kunnen kijken en deze kunnen ordenen: de **denkwijzen**. Leerlingen leren bijvoorbeeld te denken in oorzaken en gevolgen.

¹⁵ Kieft, M., Buynsters, M., Damstra, G., & Bremer, B. (2019). *De Canon van Nederland, vervolgonderzoek 2018-2019*. Utrecht: Oberon.

¹⁶ <https://www.entoen.nu/nl/page/90376/herijking-canon-van-nederland>

¹⁷ De Periodieke Peiling van het Onderwijsniveau (PPON)

Voor de domeinbeschrijving maken we gebruik van deze structuur. In de voorstellen van Curriculum.nu wordt deze structuur verder uitgewerkt. Deze uitwerkingen worden *bouwstenen* genoemd. De bouwstenen zijn in de voorstellen globaal uitgewerkt en daarmee nog niet geschikt om te gebruiken in het peilingsonderzoek. Voor de uitwerking is daarom gebruik gemaakt van de kerndoelen van 2006, de tijdvakken, de kenmerkende aspecten, de *Canon van Nederland* en de basistopografie. In bijlage 9 is te lezen hoe de documenten samen het kader vormen voor het beoogd curriculum.

3.4 Conclusie

Bij deze domeinbeschrijving gaan we uit van de structuur van de voorstellen van Curriculum.nu. Bij de uitwerking van die structuur maken we gebruik van de kerndoelen van 2006 en nadere uitwerkingen die in het werkveld zijn geaccepteerd en in de voorstellen van Curriculum.nu worden aangehaald: de tijdvakken, kenmerkende aspecten bij de tijdvakken, de *Canon van Nederland*, de basistopografielijst.

4. Uitgevoerd curriculum

In dit hoofdstuk lees je wat we weten (en niet weten) van het Mens en maatschappij-onderwijs in de basisschool. Het hoofdstuk beschrijft hoe de doelen en uitwerkingen die staan beschreven in hoofdstuk 2 en 3, in de praktijk worden uitgevoerd.

In deze domeinbeschrijving kijken we ook naar de praktijk. In dit hoofdstuk beschrijven we hoe het beoogd curriculum in het onderwijs wordt uitgewerkt en vormgegeven: het *uitgevoerde curriculum*. Om zicht te krijgen op hoe het Mens en maatschappij-onderwijs er in de praktijk uitziet, maken we gebruik van drie bronnen: het themaonderzoek wereldoriëntatie (Inspectie van het Onderwijs), de *Toetswijzer bij de centrale eindtoets po wereldoriëntatie* (CvTE) en leermiddelen die worden gebruikt in het basisonderwijs.

4.1 Themaonderzoek wereldoriëntatie

In 2014/2015 deed de Inspectie van het Onderwijs onderzoek naar de stand van zaken van het wereldoriëntatieonderwijs in het primair onderwijs¹⁸. In dit onderzoek lag de nadruk op de organisatie en didactiek van het wereldoriëntatieonderwijs. Het onderzoek liet niet zien welke onderwijsinhouden aan bod kwamen.

De belangrijkste conclusies uit het onderzoek waren:

- De kwaliteit van de lessen wereldoriëntatie is op vergelijkbaar niveau als de lessen taal en rekenen.
- Op meer dan 85% van de scholen is sprake van een beredeneerd aanbod voor de kerndoelen OJW.
- Scholen roosteren gemiddeld drie uur per week voor wereldoriëntatie in. Dat is ongeveer een half uur minder dan in 2001.
- Scholen organiseren hun onderwijs in steeds mindere mate in schoolvakken (58% doet dat altijd, 27% doet dat meestal), in 2001 werkte bijna 90% van de scholen op basis van schoolvakken.
- Het gebruik van methodes neemt af: in 2001 gebruikte bijvoorbeeld 97% van de scholen een methode voor aardrijkskunde, in 2014 is dat teruggelopen tot 83%.
- In de onderbouw is niet altijd sprake van een beredeneerd aanbod en zijn er grote verschillen tussen scholen.
- Scholen besteden in vergelijking met taal en rekenen weinig aandacht aan kwaliteitszorg, zoals het volgen van de ontwikkeling van kennis en vaardigheden en een doorgaande leerlijn onderbouw – bovenbouw.
- Basisschooldirecteuren geven aan dat er sinds de invoering van de referentieniveaus voor taal en rekenen in 2010, minder aandacht is voor de andere schoolvakken. De beheersingsdoelen van taal en rekenen leiden tot een gericht toezicht van de inspectie waardoor de aandacht voor Mens en maatschappij onder druk komt te staan. Tegelijkertijd is er voor de aanbodsdoelen voor Mens en maatschappij geen extern toetsingskader en daarmee geen externe verantwoording.
- Samenhang in het curriculum blijkt voor scholen lastig te zijn: het gaat daarbij over samenhang binnen de wereldoriënterende vakken en samenhang tussen taal (en rekenen) en de wereldoriënterende vakken.

¹⁸ Inspectie van het Onderwijs (2015). *Wereldoriëntatie, de stand van zaken in het basisonderwijs*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.

- De lessen lijken vooral leerkrachtgestuurd te zijn en gericht op reproductie. In hun lessen doen leerkrachten relatief weinig beroep op creatieve, onderzoekende of oplossende vermogens van leerlingen.
- Inspecteurs keken ook naar houdingen in de lessen: in 27 % van de lessen kwamen houdingen aan bod.

4.2 Toetswijzer bij de centrale eindtoets

De *Centrale eindtoets* van het CvTE is de enige eindtoets voor groep 8 die een onderdeel wereldoriëntatie aanbiedt (zie ook hoofdstuk 6). De toets voor wereldoriëntatie bestaat uit aardrijkskunde-, geschiedenis- en natuuronderwijsvragen. De inhoud van deze toets worden beschreven in de zogenaamde Toetswijzer¹⁹.

De beschrijving van wereldoriëntatie in de Toetswijzer *'is volgend op het onderwijs'*. Wat dat betekent wordt duidelijk in de werkwijze van het CvTE. Het CvTE onderzocht²⁰ vijf verschillende en veelgebruikte aardrijkskundemethodes voor het basisonderwijs. In alle methodes samen stonden 900 vakbegrippen (zoals woestijn en fjord). Van die 900 begrippen kwamen slechts 100 vakbegrippen in alle vijf methodes voor. De commissie die de Toetswijzer samenstelde, gebruikte deze 100 vakbegrippen om te bepalen welke onderwerpen in de Toetswijzer worden opgenomen.

In de Toetswijzer staan ook onderwerpen die niet zijn voorgeschreven in de kerndoelen van 2006 (zoals de Vikingen) maar die wel worden onderwezen en belangrijk worden geacht. Onderwerpen uit de kerndoelen die in het onderwijs niet of nauwelijks worden onderwezen (zoals landen die in 2004 lid werden van de EU), zijn niet in de Toetswijzer opgenomen. Bij het samenstellen van de Toetswijzer is ook gebruikgemaakt van leerlinggegevens: onderwerpen die bij proeftoetsen niet goed werden gemaakt, zijn vervallen.

De Toetswijzer geeft zo al met al een beeld van de inhoud van het uitgevoerde curriculum in de basisschool (zie bijlage 6).

4.3 Leermiddelen

Het aantal scholen dat met methodes werkt neemt af. Maar verreweg de meeste scholen maken nog steeds gebruik van methodes voor hun wereldoriëntatieonderwijs. Uitgeverijen sluiten zo goed mogelijk aan bij de vraag van het onderwijs.

Op dit moment zijn er een aantal belangrijke trends en verschuivingen te zien in de leermiddelen die scholen gebruiken:

- In nieuwe methodes is veel aandacht voor vaardigheden, zowel brede (ook wel 21e-eeuwse) vaardigheden als vaardigheden die horen bij onderzoekend en ontwerpend leren (of wetenschap & technologie).
- Steeds meer geschiedenis- en aardrijkskundemethodes zijn zo opgebouwd dat er mogelijkheden zijn om vakken te combineren.
- Er komen meer methodes van nieuwe, kleinere uitgeverijen op de (niche)markt. Vaak kiezen deze uitgeverijen ervoor om geïntegreerde methodes aan te bieden, zoals *Faqta*. Sommige van deze methodes profileren zich met een duidelijke onderwijsvisie en bieden scholen ook opleidingen aan zoals bijvoorbeeld *DaVinci* (oorspronkelijk vanuit het Montessorionderwijs) en *IPC* (International Primary Curriculum: van oorsprong een methode voor internationale scholen, die momenteel op veel reguliere basisscholen gebruikt wordt).

¹⁹ Bakker, A. et al (2019). *Toetswijzer bij de centrale eindtoets po wereldoriëntatie*. Utrecht: College voor Toetsen en Examens.

²⁰ interne publicatie

- Uitgeverij Blink heeft in een korte tijd een sterke positie verworven met een wereldoriëntatie methode waarin de domeinen van OJW geïntegreerd kunnen worden aangeboden.

Van welke additionele leermiddelen maken scholen gebruik?

- De website www.entoen.nu is de website van de *Canon van Nederland*. Op deze site staan de vijftig canonvensters met lesmateriaal zoals filmpjes van Schooltv, kijkplaten, werkbladen, lessuggesties en lesactiviteiten. Recent onderzoek naar de canon en zijn gebruik laat zien dat de canon een stevige positie in het basisonderwijs heeft veroverd. Ook het materiaal dat via de website ontsloten wordt, wordt veelvuldig gebruikt;
- Basisscholen maken veelvuldig gebruik van Schooltv, een videodatabase, gevuld met educatieve en informatieve videoclips, filmpjes, fragmenten, liedjes, animaties en lesvideo's.
- Ook atlassen worden gebruikt, alhoewel basisscholen ze steeds minder aanschaffen.

4.4 Conclusie

De omstandigheden waaronder het peilingsonderzoek plaatsvindt, zijn veranderd ten opzichte van voorgaande periodieke peilingen.

Basisscholen werken steeds minder met methodes. De methodes die worden gekozen zijn vaker dan voorheen methodes waarin aandacht is voor samenhang tussen de schoolvakken. Leraren vinden samenhang lastig; of het nu gaat over samenhang binnen het leergebied of over samenhang met taal en/of rekenen.

Scholen besteden in vergelijking met taal en rekenen weinig aandacht aan kwaliteitszorg voor Mens en maatschappij. Denk bijvoorbeeld aan het volgen van de ontwikkeling van kennis en vaardigheden en een doorgaande leerlijn onderbouw – bovenbouw. Het versterkte toezicht op taal en rekenen zorgt ervoor dat er minder aandacht is voor Mens en maatschappij.

Tabel 4 *Bronnen voor de beschrijving van het uitgevoerd curriculum*

Themaonderzoek wereldoriëntatie – Inspectie van het Onderwijs (2015)	Toetswijzer – CvTE (2019)	Leermiddelen – diverse educatieve uitgeverijen
Geeft informatie over de organisatie en didactiek van het wereldoriëntatieonderwijs. Het beschrijft houdingen van leerlingen.	Concretisering van kennis en vaardigheden (geen houdingen).	Concretisering kennis en vaardigheden (geen houdingen).
Beschrijft het uitgevoerde curriculum o.a. aan de hand leermiddelen.	De Toetswijzer is volgend op het onderwijs: gebaseerd op het uitgevoerde curriculum op basisscholen.	Uitgevoerd curriculum gebaseerd op kerndoelen (en aanvullingen) en (veelal) tussendoelen en leerlijnen (TULE).

Als we de verschillende bronnen (zie tabel 4) voor het uitgevoerde curriculum met elkaar en met de geobserveerde ontwikkelingen binnen het onderwijs verbinden, dan concluderen we dat scholen op heel verschillende wijze uitvoering geven aan het beoogde curriculum. Zij maken daarbij heel verschillende keuzes als het gaat om methodes en aanvullende leermiddelen. Bij aardrijkskundeonderwijs zien we dat er verwarring is over welke begrippen leerlingen moeten kennen en gebruiken. Over topografie bestaat eveneens onduidelijkheid. De basistopografielijst van het CvTE probeert daarover helderheid te verschaffen.

Als we naar het geschiedenisonderwijs kijken, zien we dat de canon een herkenbare plaats heeft ingenomen in het onderwijs evenals de tien tijdvakken, maar dat de twintig kenmerkende aspecten die bij die tien tijdvakken horen moeilijk herkenbaar zijn in de methodes en dat leerkrachten er – als er naar gevraagd wordt – weinig kennis van hebben.

5. Gerealiseerd curriculum

In dit hoofdstuk lees je over de leeropbrengsten bij leerlingen; het gerealiseerd curriculum. Over die opbrengsten weten we niet veel. Daarom is het onderzoek dat naar aanleiding van deze domeinbeschrijving straks wordt gedaan van belang.

5.1 Periodieke peiling van het onderwijsniveau (PPON)

Sinds 1987 worden periodieke peilingen van het onderwijsniveau (PPON) gedaan naar de leeropbrengsten van diverse schoolvakken. In 1991 waren de eerste peilingen voor aardrijkskunde, geschiedenis en verkeer²¹. We beschrijven het gerealiseerde curriculum van aardrijkskunde en geschiedenis uit het laatste PPON-onderzoek van 2008²².

5.2 Aardrijkskunde

Uit het laatste PPON-onderzoek van 2008 komt een weinig rooskleurig beeld naar voren over de door leerlingen behaalde resultaten bij het onderdeel aardrijkskunde. Tegelijkertijd is het beeld vrij stabiel: ook in eerdere jaren blijven de resultaten achter bij de standaarden zoals die door experts worden gesteld. Dat kan betekenen dat de experts een te hoge verwachting hebben of dat het onderwijs in gebreke blijft. Een combinatie is natuurlijk ook mogelijk.

- **Kaartlezen** is bij veel leerlingen onder de maat, slechts 36% van de leerlingen bereikt op het onderwerp *kaartlezen* de standaard voldoende²³, te weinig als men bedenkt dat het niveau van deze standaard bij 70% tot 75% van de leerlingen wordt beoogd. 74% van de leerlingen bereikt het niveau van de standaard minimum, een niveau dat bij 90% tot 95% van de leerlingen wordt beoogd. De vaardigheid op het niveau van de standaard minimum beperkt zich tot basale kaartvaardigheden.
- **De topografische kennis** van leerlingen schiet ernstig tekort. Bij het onderwerp *topografie van Nederland* bereikt slechts 15% van de leerlingen de standaard voldoende, bij het onderwerp *topografie van Europa* bereikt 24% van de leerlingen deze standaard en bij het onderwerp *topografie van de wereld* 20% van de leerlingen. Evenals bij de peiling in 2001 is bij een groot aantal namen uit de standaardlijst het kaartbeeld van de basisschoolleerling gebrekkig of afwezig. De gemiddelde leerling slaagt er slechts bij 82 van de 300 namen in om het symbool bij het element op de blinde kaart aan te wijzen.
- **Basiskennis van aardrijkskunde** blijft onvoldoende. Aardrijkskundige basiskennis is geëvalueerd met drie onderwerpen: *aarde en landschappen*, *bevolking* en *bestaansmiddelen*. Evenals in 2001 presteren veel leerlingen hier onder het gewenste niveau. Achtereenvolgens bereiken 50%, 56% en 63% van de leerlingen het niveau

²¹ De PPON-onderzoeken werden gedaan door het Cito, voor de tegenwoordige peilonderzoeken is de Inspectie van het Onderwijs verantwoordelijk. Aardrijkskunde en geschiedenis werden ook gepeild in 1995, 2000 en 2008. Verkeer werd nogmaals gepeild in 1996 en 2006.

²² Notté, H., F. van der Schoot, B. Hemker (2010). Balans van het aardrijkskundeonderwijs aan het einde van de basisschool 4. Cito, Arnhem en: Wagenaar, H., Schoot, F. van der, & Hemker, B. (2010). Balans van het geschiedenisonderwijs aan het einde van de basisschool 4. Uitkomsten van de vierde peiling in 2008. Cito, Arnhem.

²³ De standaard voldoende wordt vastgesteld door een panel van experts (zoals leraren en lerarenopleiders) en zou, volgens deze experts, door minimaal 70% van de leerlingen gehaald moeten worden. Bij een score beneden dit niveau is er sprake van onvoldoende kennis en inzicht, waardoor de leerling in zijn verdere ontwikkeling belemmerd kan worden.

voor de standaard voldoende. Over de hele linie zijn de prestaties op hetzelfde niveau gebleven als in 2001 werd vastgesteld.

Leerlingen verschillen in hun prestaties. Jongens doen het in de PPON-onderzoeken beter dan meisjes. Leerlingen met hogere formatiegewichten presteren over het algemeen minder goed.

- Op alle onderwerpen hebben 1.25- en 1.90-leerlingen met hun prestaties achterstand op de 1.00-leerlingen.
- Jongens bereiken op vrijwel alle onderwerpen betere prestaties dan meisjes. Bij het onderwerp *kaartlezen* is het verschil in vaardigheid tussen jongens en meisjes nauwelijks van betekenis, bij de andere onderwerpen echter is steeds sprake van een statistisch significant negatief effect voor meisjes; dit effect is het grootst bij het onderwerp *bevolking*.

5.3 Geschiedenis

Het geschiedenisonderwijs is in de periode sinds de laatste peiling veranderd met de toevoeging van tijdvakken, kenmerkende aspecten en de *Canon van Nederland*.

Tabel 5 *Verskillende periodisering in de peilingsonderzoeken*

Datering	1991	1995	2000	2008 ²⁴	
- (Rijndelta) ca 50 v. C.	Oude Geschiedenis	Oude Geschiedenis	Prehistorie	Prehistorie	Tijd van jagers en boeren
- ca 50 v. C. – 500 n. C.			Oudheid	Oudheid	Tijd van Grieken en Romeinen
500 – 1000			Middeleeuwen	Middeleeuwen	Tijd van monniken en ridders
1000 – 1500	Tijd van steden en staten				
1500 – 1600	Nieuwe Geschiedenis	Nieuwe Geschiedenis	Republiek	Republiek	Tijd van ontdekkers en hervormers
1600 – 1700					Tijd van regenten en vorsten
1700 – 1800					Tijd van pruiken en revoluties
1800 – 1900			19e eeuw	19e eeuw	Tijd van burgers en stoommachines
1900 – 1950			20e eeuw	20e eeuw	Tijd van wereldoorlogen en Holocaust
1950 – heden					Tijd van televisie en computer

Aan de tabel is te zien dat de peilingsonderzoeken een steeds uitgebreidere periodisering hanteert: van twee globale tijdvakken in 1991 en 1995 naar tien tijdvakken in 2008. In 1991 is begonnen om de kennis van leerlingen wat betreft oude en nieuwe geschiedenis te peilen. Daar

²⁴ In de laatste peiling (2008) is rekening gehouden met het feit dat destijds nog niet alle scholen overgestapt waren op de nieuwe tijdvakken. In 2020 is dat wel het geval.

komt in 1995 tijdsbesef bij. Onder tijdsbesef wordt verstaan dat leerlingen aanduidingen van tijd en tijdsindeling weten te gebruiken. Leerlingen leren over het gebruik van historische tijd, zoals het kunnen benoemen van tijdvakken, het omgaan met jaartallen of het plaatsen van gebeurtenissen of personen op een tijdbalk. Ook *het kunnen redeneren met tijd* wordt onder tijdsbesef verstaan: bijvoorbeeld het afleiden van iemands leeftijd aan de hand van foto's of belangrijke gebeurtenissen uit iemands leven.

De belangrijkste conclusies van het peilingsonderzoek van 2008 zijn:

- Ten opzichte van de eerste meting in 1991 beheersen leerlingen **nieuwe geschiedenis** (vanaf 1500 tot heden) nog ongeveer op hetzelfde niveau.
- **Oude geschiedenis** (van prehistorie tot en met de middeleeuwen) wordt minder goed beheerst.
- **Tijdsbesef**, als onderdeel gemeten sinds 1995, wordt eveneens minder goed beheerst.

Voor de onderwerpen *tijdsbesef*, *Prehistorie en twintigste eeuw* behaalt ca. 60% van de leerlingen de standaard voldoende (70 tot 75% is de norm); voor *Oudheid, Middeleeuwen, Republiek en negentiende eeuw* is dat 40%. Dat is ruim onder het door experts gewenste niveau (standaard voldoende): dat ligt op 70 tot 75% van de leerlingen.

5.4 Centrale eindtoets wereldoriëntatie

Ieder jaar maakt een deel van de leerlingen in groep 8 een toets met aardrijkskunde en geschiedenisopgaven. Wat vertelt deze toets ons over het gerealiseerd curriculum? Sinds 2014 zijn scholen verplicht om in het achtste schooljaar een eindtoets af te nemen. Er zijn vijf verschillende eindtoetsen. Naast de *Centrale eindtoets* van het CvTE, voorheen de *Eindtoets basisonderwijs* (beter bekend als de Citotoets), zijn er nog vier andere toetsen²⁵. Iedere toets biedt de onderdelen taal en rekenen aan. Deze onderdelen zijn verplicht. Alleen de *Centrale eindtoets* biedt het onderdeel wereldoriëntatie aan. Scholen kunnen kiezen of zij de toets voor wereldoriëntatie afnemen.

De resultaten van de eindtoets worden door het CvTE of het Cito niet systematisch geanalyseerd. Het Cito bekeek voor deze domeinbeschrijving wel enkele recent afgenomen proeftoetsen waarvan de opgaven mogelijk in de eindtoets worden opgenomen. De waarnemingen geven een voorzichtige indicatie voor wat onderzoek naar het gerealiseerde geschiedenis curriculum kan opleveren:

- Leerlingen hebben veel moeite met het plaatsen van een historische gebeurtenis in een tijdvak.
- Leerlingen hebben minder moeite met het in volgorde van tijd zetten van afbeeldingen van historische voorwerpen of van historische gebeurtenissen.
- Vragen over denkvaardigheden werken onderscheidend. Vragen over de denkvaardigheid 'denken in oorzaken en gevolgen' (causaliteit) worden door leerlingen redelijk, maar iets minder goed dan verwacht, gemaakt. Vragen over de vaardigheid 'denken vanuit jezelf en de ander' (standplaatsgebondenheid) worden door leerlingen beter dan verwacht gemaakt.

²⁵ Dia, AMN, IEP en Route 8

Een inventarisatie van het CvTE laat zien dat minder leerlingen de *Centrale eindtoets* maken en dat binnen deze groep steeds minder leerlingen het onderdeel wereldoriëntatie maken.

Heeft het onderdeel wereldoriëntatie van de <i>Centrale eindtoets</i> afgenomen:	2015	2016	2017	2018
Aantal leerlingen	110.241	93.414	71.854	50.980
Percentage leerlingen	68%	65,8%	60,5%	48,7%

De huidige resultaten van de leerlingen op het onderdeel wereldoriëntatie zijn, volgens Cito, niet meer geheel representatief voor de stand van zaken van het gerealiseerde curriculum. Scholen die hogere resultaten halen op het onderdeel wereldoriëntatie blijven de toets maken, scholen die lagere resultaten halen, vallen af.

5.5 Conclusie

Dit hoofdstuk gaat over het gerealiseerde curriculum: de bereikte leeropbrengsten bij leerlingen. Er is niet veel informatie om algemeen geldende uitspraken te doen over dat gerealiseerde curriculum.

De laatste periodieke peiling uit 2008 is uitgevoerd kort na de invoering van de kerndoelen van 2006. Er is sinds die tijd veel veranderd in het beoogd en het uitgevoerd curriculum. Daarnaast zijn scholen anders gaan werken.

Uit eerdere peilingen komt naar voren dat deskundigen zich zorgen maken over de leeropbrengsten. Op veel onderdelen presteren leerlingen minder goed dan deskundigen vinden dat zij moeten presteren. Uit proeftoetsen van geschiedenisopgaven komt het beeld naar voren dat de tijdvakken uit het beoogd curriculum niet door leerlingen worden beheerst. De Inspectie van het Onderwijs wijst daarnaast op het ontbreken van een kwaliteitszorgsysteem voor het wereldoriëntatie-onderwijs.²⁶ (Inspectie van het Onderwijs, 2015).

²⁶ Inspectie van het Onderwijs (2015). *Wereldoriëntatie, de stand van zaken in het basisonderwijs*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.

6. Te peilen inhouden Mens en maatschappij

In dit hoofdstuk lees je over de te peilen inhouden. Hier beschrijven we wat leerlingen, zouden moeten kennen en kunnen bij Mens en maatschappij. Het hoofdstuk vormt de conclusie van de voorgaande hoofdstukken.

In het overzicht van de te peilen inhouden gaan we uit van de structuur van de Mens en maatschappij-voorstellen van Curriculum.nu. Deze voorstellen zullen, als de Tweede Kamer daar mee akkoord gaat, de structuur vormen voor de vernieuwing van de kerndoelen. Voor de uitwerking van deze voorstellen maken we gebruik van de *Toetswijzer bij de centrale eindtoets po*. De Toetswijzer is de meest actuele en accurate beschrijving van het uitgevoerd curriculum die we tot onze beschikking hebben.

6.1 Veldraadpleging

De te peilen inhouden zijn voorgelegd aan een groep experts: leraren, directeuren, opleiders, onderwijsinspectie, uitgevers en toetsdeskundigen (een deelnemerslijst is te vinden in bijlage 11). De groep besprak in hoeverre deze inhouden (beoogd curriculum) daadwerkelijk aan bod komen in het onderwijs (uitgevoerd curriculum) en in hoeverre houdingsdoelen onderdeel zouden moeten uitmaken van een peilonderzoek. De belangrijkste conclusies:

- De groep experts geeft aan dat de domeinbeschrijving accuraat de stand van zaken beschrijft en signaleert geen ontbrekende inhouden. Alleen 'omgevingsonderwijs' wordt gemist. Deelnemers aan de veldraadpleging gebruiken 'omgevingsonderwijs' in de zin van dat het beoogd curriculum geïllustreerd wordt met lokale of regionale voorbeelden. Omdat dit een didactische benadering is, laten wij dit buiten beschouwing in deze domeinbeschrijving.
- De groep onderschrijft de geconstateerde diversiteit van het Mens en maatschappij-onderwijs. De experts geven aan dat er nauwelijks of geen zicht is op de effecten van keuzen die scholen, bijvoorbeeld op het gebied van didactiek, hebben op de leeropbrengsten.
- De experts geven aan dat houdingen deel uitmaken van het Mens en maatschappij-onderwijs maar dat onderzoek naar leeropbrengsten op houdingsdoelen niet wenselijk is.

6.2 De te peilen inhouden

Het leergebied Mens en maatschappij is omvangrijk en bestaat uit uiteenlopende inhouden. De essentie van het leergebied is dat leerlingen zich leren oriënteren in ruimte en tijd en basale kennis hebben over Nederland en de wereld, toen en nu. Daarbij maken zij gebruik van enkele vakspecifieke vaardigheden en bronnen en hulpmiddelen (zoals kaarten en tijdsindelingen).

In de onderstaande tabel staan de te peilen inhouden. De legenda bij de tabel maakt zichtbaar hoe de verschillende documenten zich tot elkaar verhouden:

- In de linker kolom staat de structuur van de Curriculum.nu-voorstellen van waaruit de domeinbeschrijving is opgebouwd.
- In de rechterkolom staan de beschrijvingen die zijn overgenomen uit de Toetswijzer. Het zijn nadere uitwerkingen van kennis en vaardigheden.

- In cursief staan beschrijvingen uit de bouwstenen (uit Curriculum.nu) voor de po-bovenbouw. Het gaat hierbij om uitwerkingen van vaardigheden (denk- en werkwijzen).
- Onderstreept staan de toevoegingen door de auteurs van de domeinbeschrijving. Het gaat hierbij om aanvullingen of verduidelijkingen.

Structuur curriculum.nu: Referentiekaders	Kennis (de leerling weet, begrijpt) De te peilen inhouden:
Plaats en ruimte	<p>Aarde, klimaat en landschap²⁷</p> <p>De stand van de aarde en de zon en de gevolgen daarvan voor het klimaat en dagelijks leven van de mens;</p> <p>De draaiing van de aarde en de stand van de aardas en de gevolgen daarvan voor het weer, de daglichtverdeling op aarde en het dagelijks leven van de mens;</p> <p>Het voorkomen en ontstaan van natuurrampen (zoals: aardbevingen en vulkanen) en de gevolgen voor mens en natuur;</p> <p>De vorming van landschappen in hoog en laag Nederland: zandlandschap, veenlandschap, zeekleilandschap, rivierkleilandschap, duinlandschap en lösslandschap;</p> <p>De inrichting van het landschap door de mens; natuur en landschapsbeheer in Nederland en de wereld en in het bijzonder <u>de maatregelen die in Nederland genomen worden/werden om bewoning van door water bedreigde gebieden mogelijk te maken</u>²⁸.</p> <p>Bevolking, wonen en welvaart</p> <p>Omvang en spreiding van de bevolking in Nederland en de wereld;</p> <p>Omvang en spreiding van de migratie in Nederland en de wereld;</p> <p>De ongelijkheid in Nederland en de wereld en in het bijzonder de verschillen in arm en rijk;</p> <p>Culturele verscheidenheid in Nederland en de wereld, met name verschillen in taal, godsdienst en land van herkomst;</p> <p>De samenwerking in Europa tussen landen en met name de rol van de EU;</p> <p>Ruimtegebruik in Nederland en de wereld met name gericht op wonen, werken en recreëren en de gevolgen daarvan voor mens en natuur.</p> <p>Grondstoffen, bedrijven en transport</p> <p>Verschillende landbouwbedrijven, industriële en dienstverlenende bedrijven in Nederland en de wereld;</p>

²⁷ Fysische geografie, onderdeel van Mens en natuur maar toch meegenomen (zie hoofdstuk 2).

²⁸ Wij nemen hier de kerndoelbeschrijving over, die hier concreter is dan de beschrijving in de Toetswijzer

	<p>Het voorkomen en de verspreiding van grondstoffen en natuurlijke hulpbronnen (energie, water en voedsel) in Nederland en de wereld;</p> <p>Vestigingsplaats van bedrijven in de landbouw, industrie en dienstverlening zoals die wordt beïnvloed door natuurlijke en economische omstandigheden, ruimtebeslag en bereikbaarheid in Nederland en de wereld;</p> <p>De ontwikkeling van landbouw, industrie en dienstverlening in Nederland en de wereld met name gericht op de onderlinge relaties tussen Nederland en (delen van) de wereld en de gevolgen voor mens en natuur.</p> <p>Topografie²⁹ Nederland; (de rest) van Europa; (de rest) van de wereld.</p>
<p>Tijd en chronologie</p>	<p>Tijdvakken</p> <p>Tijd van jagers en boeren: in het algemeen > 3000 v. C. in de Rijndelta > 50 v. C. (Prehistorie):</p> <ul style="list-style-type: none"> • de levenswijze van jagers en verzamelaars; • het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen; <p>Tijd van Grieken en Romeinen: in de Rijndelta 50 v. C - 500 na C (oudheid):</p> <ul style="list-style-type: none"> • de verspreiding van de Grieks-Romeinse cultuur en de confrontatie met de Germaanse cultuur; • het christendom in het Romeinse rijk; <p>Tijd van monniken en ridders: 500 - 1000 (Vroege) Middeleeuwen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • de verspreiding van het christendom tot in de Lage Landen; • hofstelsel en horigheid; <p>Tijd van steden en staten: 1000 - 1500 (Late) Middeleeuwen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • opkomst van handel en ontstaan van steden; • opkomst van de stedelijke burgerij en toenemende zelfstandigheid van steden; <p>Tijd van ontdekkers en hervormers: 1500 - 1600 (16e eeuw):</p> <ul style="list-style-type: none"> • het begin van de overzeese Europese expansie; • de Opstand en het ontstaan van de onafhankelijke Nederlandse staat; <p>Tijd van regenten en vorsten: 1600 - 1700 Gouden Eeuw (17e eeuw):</p> <ul style="list-style-type: none"> • ontstaan van handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie; • burgerlijk bestuur en stedelijke cultuur in Nederland; <p>Tijd van pruiken en revoluties: 1700 - 1800 (18e eeuw):</p> <ul style="list-style-type: none"> • slavenarbeid op plantages en de opkomst van het streven naar afschaffing van de slavernij; • het streven naar grondrechten en naar politieke invloed van de burgerij in de Franse en Bataafse revolutie;

²⁹ Zie bijlage 8

	<p>Tijd van burgers en stoommachines: 1800 - 1900 (19e eeuw):</p> <ul style="list-style-type: none"> • het ontstaan van een parlementair stelsel en de toename van de volksinvloed; • de industriële revolutie en de opkomst van de emancipatiebewegingen; <p>Tijd van de wereldoorlogen en Holocaust: 1900 - 1950 (1e helft 20e eeuw):</p> <ul style="list-style-type: none"> • de economische wereldcrisis; • de Duitse bezetting en de Jodenvervolging; <p>Tijd van televisie en computer: 1950 - (2e helft 20e eeuw):</p> <ul style="list-style-type: none"> • de blokvorming tussen Oost en West en de Koude Oorlog; • sociaal-culturele veranderingen en toenemende pluriformiteit vanaf de jaren '60; <p>De vensters van de Canon van Nederland dienen als uitgangspunt ter illustratie van de tijdvakken.</p> <p>Staatsinrichting</p> <p>Mens en samenleving: maatschappelijke verhoudingen waaronder staatsinrichting:</p> <ul style="list-style-type: none"> • de Nederlandse rechtsstaat; • bestuur van gemeenten; • bestuur van de Nederlandse staat; • internationale (non)gouvernementele organisaties.
--	--

Structuur curriculum.nu: Werkwijzen	Vaardigheden (de leerling kan) De te peilen inhouden:
Informatie verwerven en verwerken	<p>Informatie verwerven</p> <p>Uit verschillende bronnen een bron kiezen die de gewenste informatie levert gezien het gestelde doel:</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>een afgebakende informatievraag te formuleren;</i> • <i>vanuit een vraag een bruikbare zoekstrategie (zoals zoektermen en of trefwoorden) te kiezen;</i> • <i>vanuit een vraag relevante bronnen te selecteren;</i> • <i>verschillende soorten bronnen (zoals historische bronnen, geschreven en ongeschreven, analoog en/of digitaal, statistische gegevens, tabellen, grafieken en/of kaarten) te raadplegen;</i> • <i>uit bronnen relevante, betrouwbare informatie te halen;</i> <p><u>Kaartvaardigheden:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • Een kaartschaal kiezen die aansluit op de gezochte informatie; • Verschijnselen op een kaart lokaliseren en symbolen duiden met behulp van windrichting, schaalstok, gridpatroon (met bijbehorend register) en legenda (kaartlezen); • Uit verschillende kaarten een kaart kiezen die de gewenste informatie levert gezien het gestelde doel (kaartselectie); • Spreidingspatronen op een kaart onderscheiden, analyseren en interpreteren bij het beantwoorden van een geografische vraag (kaartanalyse en kaartinterpretatie).

	<p>Informatie verwerken <u>Presenteren en verantwoorden van gevonden informatie (zoals bij: een werkstuk of spreekbeurt):</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • een antwoord op de informatievraag te formuleren en deze te presenteren (gebruikmaken van (historisch-)kaarten, tijdsindelingen, tijdbalk, foto's, enz.); • verantwoorden hoe een antwoord is gevonden (zoals bronnen vermelden); • op de kwaliteit van het antwoord op de vraag, het zoekproces en de eigen rol met behulp van de docent te reflecteren; • Ruimtelijke informatie omzetten in een zelf gemaakte kaart met legenda, schaal en titel en windroos (kaartproductie); • De ruimtelijke spreiding van verschijnselen weergeven aan de hand van foto's, kaarten en andere informatiebronnen.
Onderzoeken	<p>Onderzoeken <u>Op een systematische manier op zoek gaan naar antwoorden op vragen:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • een onderzoekbare vraag en eenvoudige hypothese te formuleren; • een stappenplan voor een onderzoek op te stellen en te volgen; • op verschillende manieren gegevens te verzamelen en selecteren (zoals het raadplegen van (historische) bronnen, observeren, interviewen en/of enquêteren); • hoe verzamelde informatie (zoals uit boeken, observaties, interviews of enquêtes) systematisch te verwerken (zoals in een grafiek, kaart of tabel); • met behulp van de verzamelde en geselecteerde gegevens een onderbouwd antwoord te geven op de onderzoeksvraag en hierbij gebruik te maken van vaktaal; • de onderzoeksresultaten (eenvoudig) te presenteren; • de onderzoeksresultaten te vergelijken met de hypothese; • te reflecteren op het onderzoek en een vervolgvraag te formuleren.
Waarderen, redeneren en argumenteren	<p>Waarderen Een verschijnsel, proces of conflict in een gebied vanuit verschillende betrokken partijen kunnen beschouwen en hun belangen kunnen aangeven;</p> <ul style="list-style-type: none"> • onderscheid maken tussen feitelijke informatie en meningen; • bewust te zijn van de mogelijkheden die wetenschap biedt om tot betrouwbare antwoorden op vragen te komen; • een onderbouwd (waarde)oordeel uit te spreken over de standpunten van anderen; • vragen te stellen over de betrouwbaarheid van kennis; • kritisch te zijn ten aanzien van geuite eigen (waarde)oordelen.

Structuur curriculum.nu: Denkwijzen	Vaardigheden (de leerling kan) De te peilen inhouden:
Denken in continuïteit en verandering	<p>De samenhang van belangrijke verschijnselen, gebeurtenissen en personen in de tijd benoemen, herkennen of verklaren;</p> <p>Mede op grond van informatiebronnen over de huidige ontwikkelingen in een gebied een voorspelling doen over veranderingen in een gebied;</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>hoe vroeger verschijnselen en situaties anders waren dan nu, en in de toekomst mogelijk anders zullen worden, bijvoorbeeld op het gebied van wonen, werken, communiceren, reizen en geloven;</i> • <i>waarom verschijnselen en situaties door de tijd heen min of meer hetzelfde zijn gebleven en waarschijnlijk zullen blijven, bijvoorbeeld op het gebied van wonen, werken, communiceren, reizen en geloven;</i> • <i>waardoor verschijnselen en situaties in de loop van de tijd veranderd zijn, bijvoorbeeld op het gebied van wonen, werken, communiceren, reizen en geloven.</i>
Denken vanuit meerdere perspectieven	<p>Belangrijke aspecten benoemen en herkennen van de wijze waarop mensen samenleven;</p> <p>De samenhang van verschillende soorten verschijnselen in een gebied benoemen, herkennen en/of verklaren;</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>hoe een ander of nieuw perspectief (cultureel-, politiek-, natuurlijk-, economisch- en/of filosofisch) nieuwe inzichten kan geven over situaties;</i> • <i>hoe informatie vanuit verschillende perspectieven kan leiden tot dilemma's (zoals oude kerken kunnen worden onderhouden, gesloopt of een nieuwe bestemming krijgen);</i> • <i>dat het perspectief van waaruit je kijkt invloed heeft op de oplossingen die we voor een probleem en/of de toekomst bedenken.</i>
Denken vanuit de ander en jezelf	<p>Een historisch verschijnsel of gebeurtenis vanuit verschillende betrokken partijen kunnen beschouwen en hun standplaatsgebondenheid kunnen aangeven;</p> <p>Een verschijnsel, proces of conflict in een gebied vanuit verschillende betrokken partijen kunnen beschouwen en hun belangen kunnen aangeven;</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>hoe mensen in andere tijden en mensen op andere plekken er andere denkbeelden en ideeën op na houden/hielden (zoals familieleden in het buitenland die heel anders leven);</i> • <i>hoe verschil van inzicht en belangen kunnen leiden tot nieuwe ideeën en/of tot conflicten.</i>
Denken in overeenkomsten en verschillen	<p>Belangrijke verschijnselen, personen en gebeurtenissen in het verleden benoemen en herkennen;</p> <p>Belangrijke verschijnselen, gebeurtenissen en personen relateren aan een periode, tijdvak of tijdlijn;</p> <p>Gebieden vergelijken;</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>hoe ze verschijnselen en ontwikkelingen kunnen vergelijken;</i>

	<ul style="list-style-type: none"> • <i>hoe ze verschijnselen en ontwikkelingen kunnen ordenen of classificeren aan de hand van overeenkomstige- of onderscheidende kenmerken;</i> • <i>dat overeenkomsten en verschillen tussen mensen (mede) voortkomen uit politieke-, culturele-, economische-, historische-, geografische- of levensbeschouwelijke achtergronden.</i>
Denken in oorzaken en gevolgen	<p>Oorzaak en gevolg benoemen, herkennen of verklaren³⁰;</p> <p>Mede op grond van informatiebronnen over de huidige ontwikkelingen in een gebied een voorspelling doen over veranderingen in een gebied;</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>hoe een gebeurtenis meerdere oorzaken en meerdere gevolgen kan hebben;</i> • <i>dat oorzaken en gevolgen van verschillend belang kunnen zijn;</i> • <i>hoe handelingen van mensen ook onbedoelde gevolgen (kunnen) hebben;</i> • <i>dat er gevolgen zijn op korte termijn en op lange termijn.</i>
Denken vanuit actoren en structuren	<p>Een verschijnsel, proces of conflict in een gebied vanuit verschillende betrokken partijen kunnen beschouwen en hun belangen kunnen aangeven;</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>hoe verschillende groepen mensen, bedrijven, instellingen, etc. betrokken zijn bij een maatschappelijke gebeurtenis of verschijnsel;</i> • <i>hoe ze(on)geschreven regels en afspraken kunnen benoemen;</i> • <i>over verschillende belangen of perspectieven van actoren en structuren zoals beheren van de openbare ruimte door buurtbewoners, de gemeente en de politie;</i> • <i>hoe indelingen (bijvoorbeeld schema's) kunnen helpen om de maatschappij overzichtelijker te maken en hoe ze eenvoudige indelingen maken.</i>

Vanuit de voorstellen van Curriculum.nu is alleen aan de denkwijze 'denken in betekenis' geen concrete inhoud toe te schrijven op basis van de Toetswijzer en andere bronnen voor het beoogde en uitgevoerde curriculum. Daarom blijft dit onderdeel voor dit peilingsonderzoek buiten beschouwing.

Structuur curriculum.nu: Concepten	Aanpak school m.b.t. kennis en vaardigheden verkeer De te peilen inhouden:
Welzijn³¹ Macht en gezag	<p><u>Is er een beredeneerd aanbod van verkeersonderwijs?</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • <u>kennisoverdracht</u> • <u>oefenen van vaardigheden</u> • <u>vormen van goede verkeersattitude</u> • <u>het aanleren van verkeersgedrag in de praktijk.</u>

³⁰ Toegevoegd in de Toetswijzer van 2019 ten opzicht van de Toetswijzer van 2014

³¹ In de voorstellen van Curriculum.nu wordt verkeer beschreven bij Welzijn en Macht en gezag

7. Peilingsonderzoek

In dit laatste hoofdstuk doen we een aantal aanbevelingen voor het peilingsonderzoek Mens en maatschappij. Sommige aanbevelingen hebben betrekking op de manier waarop de leeropbrengsten bij leerlingen kunnen worden onderzocht, andere aanbevelingen gaan over mogelijke onderzoeksvragen met betrekking tot de organisatie en didactiek van het Mens en maatschappij-onderwijs.

1. Combineer verschillende manieren van onderzoek

Op basis van de te peilen inhouden zijn er verschillende mogelijkheden om de leeropbrengsten te onderzoeken.

Onderzoek kennis en vaardigheden in de vorm van vragen zoals dat gebeurt in de *Centrale eindtoets wereldoriëntatie*

De opgaven van het wereldoriëntatiedeel van de *Centrale eindtoets* toetsen kennis en vaardigheden van leerlingen. We adviseren om voort te borduren op dit type opgaven.

Onderzoek of leerlingen zich actief een geografisch wereldbeeld en historisch wereldbeeld kunnen vormen

Scholen verschillen (steeds meer) in hun onderwijsaanbod. We denken dat naast instrumenten die inzoomen op kennis zoals die van de Gouden Eeuw of van Nederlandse landschappen het ook belangrijk is om uit te zoomen. Er zijn bruikbare meetinstrumenten ontwikkeld waarmee bijvoorbeeld het wereldbeeld van kinderen (de kern van het aardrijkskundeonderwijs) kan worden onderzocht. Ook zijn er instrumenten die bruikbaar zijn bij het onderzoeken van het vermogen van leerlingen om samenhangende beelden over het verleden te vormen.

Om te onderzoeken hoe het is gesteld met het geografisch wereldbeeld van leerlingen liet Daniela Schmeinck³² leerlingen uit groep 8 wereldkaarten tekenen. Aan de hand van een classificatie kon zij de prestaties van leerlingen meten en vergelijken.

In de periodieke peiling van 2000 onderzocht het Cito de historische beeldvorming van kinderen aan de hand van getekende historische situaties³³:

Het instrument ging uit van een schriftelijke interpretatie van de afbeeldingen door leerlingen. Voor het peilen van historische beeldvorming kan ook een beroep gedaan worden op andere vaardigheden dan schrijfvaardigheid.

2. Onderzoek het verschil in leeropbrengsten tussen scholen die werken vanuit schoolvakken en scholen die werken vanuit (vormen van) vakintegratie

We adviseren om, onafhankelijk van de onderzoeksmethode, te onderzoeken of er een verschil is tussen leeropbrengsten van scholen die werken vanuit schoolvakken en scholen die werken vanuit (vormen van) vakintegratie. We zien een verschuiving bij scholen van een aanbod vanuit schoolvakken en lesmethodes naar vakintegratie en afnemend methodegebruik. Het is van belang om te kijken wat de gevolgen van die verschuiving op de leeropbrengsten van leerlingen zijn. Daarbij kan bijvoorbeeld worden gekeken of er een verschil is tussen de leeropbrengsten van deze verschillende aanpakken? En of leerlingen bij een geïntegreerd curriculum voldoende zicht krijgen op bijvoorbeeld de tijdlijn en de historische gebeurtenissen op die tijdlijn?

³² Schmeinck, D. (2007). *Wie Kinder die Welt sehen*. Klinkhardt, Bad Heilbrunn.

³³ Wagenaar, H. & Schoot, F. van der (2004). *Balans van de historische beeldvorming aan het einde van de basisschool*. Arnhem: Cito.

3. Als niet alle te peilen onderwerpen kunnen worden onderzocht, maak een beredeneerde keuze

De lijst te peilen inhouden is lang. Het is dan ook voorstelbaar dat onderzoekers een keuze moeten gaan maken in de te peilen inhouden. We doen enkele suggesties voor een beredeneerde keuze. We stellen daarbij voor om de vaardigheden ongemoeid te laten. Bij sommige kennisonderwerpen kan wel een keuze worden gemaakt. Leraren maken bij het onderwerp 'landschappen' vaak gebruik van de landschappen in hun eigen omgeving. Daar waar de ene school uitgebreid aandacht besteedt aan het rivierenlandschap, gaat het in een andere school over het zeeleilandschap. Daarmee leent dit onderwerp zich in mindere mate voor een peilonderzoek. Sommige onderwerpen worden vaak besproken naar aanleiding van de actualiteit zoals bij het onderwerp 'natuurrampen'. Ook deze onderwerpen lenen zich minder voor een peilonderzoek.

Voor de geschiedenisonderwerpen geldt dat niet alle Canonvensters in het basisonderwijs aan bod komen. Uit gebruiksonderzoek (Kieft et al., 2019) weten we welke vensters veel of weinig worden gebruikt. De Canonvensters behoren niet tot het verplichte aanbod, weinig gebruikte vensters kunnen dan ook beter niet worden gebruikt in het Peilonderzoek. Voor de kenmerkende aspecten van de tijdvakken geldt dat deze in het basisonderwijs vaak een specifieke, en beperkte, invulling krijgen. De soms abstracte omschrijving van kenmerkende aspecten laat ook ruimte voor verschillende concretisering. Bijvoorbeeld bij het tijdvak 'Tijd van regenten en vorsten'. Het kenmerkend aspect van dit tijdvak is 'burgerlijk bestuur en stedelijke cultuur in Nederland'. Op de basisschool komt dit aspect veelal aan bod aan de hand van lessen over de schilders uit de Gouden Eeuw. Als in toetsen gevraagd wordt om het vrij letterlijk geformuleerde kenmerkende aspect aan het tijdvak Regenten en vorsten te verbinden, scoren leerlingen laag. Als gevraagd wordt aan welk tijdvak schilders als Rembrandt verbonden worden, scoren leerlingen hoger. De formulering van de vraagstelling is dus van groot belang.

We adviseren daarom om met experts te overleggen over de selectie en over de invulling van deze te peilen onderwerpen. Deze onderwerpen kunnen in ieder geval worden gekozen:

Aarde, klimaat en landschap:

- de stand van de aarde en de zon en de gevolgen daarvan voor het klimaat en dagelijks leven van de mens;
- de draaiing van de aarde en de stand van de aardas en de gevolgen daarvan voor het weer, de daglichtverdeling op aarde en het dagelijks leven van de mens;
- de inrichting van het landschap door de mens; natuur en landschapsbeheer in Nederland en de wereld en in het bijzonder het watermanagement in Nederland.

Bevolking, wonen en welvaart:

- omvang en spreiding van de bevolking in Nederland en de wereld;
- omvang en spreiding van de migratie in Nederland en de wereld;
- de ongelijkheid in Nederland en de wereld en in het bijzonder de verschillen in arm en rijk;
- culturele verscheidenheid in Nederland en de wereld, met name verschillen in taal, godsdienst en land van herkomst;
- de samenwerking in Europa tussen landen en met name de rol van de EU.

Grondstoffen, bedrijven en transport:

- het voorkomen en de verspreiding van grondstoffen en natuurlijke hulpbronnen (energie, water en voedsel) in Nederland en de wereld;
- vestigingsplaats van bedrijven in de landbouw, industrie en dienstverlening zoals die wordt beïnvloed door natuurlijke en economische omstandigheden, ruimtebeslag en bereikbaarheid in Nederland en de wereld;

Topografie:

- Nederland;
- (de rest) van Europa;
- (de rest) van de wereld.

De tien tijdvakken en daarbij de inhouden van de volgende kenmerkende aspecten :

- de levenswijze van jagers en verzamelaars;
- het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen;
- de verspreiding van de Grieks-Romeinse cultuur en de confrontatie met de Germaanse cultuur;
- het christendom in het Romeinse rijk;
- opkomst van handel en ontstaan van steden;
- het begin van de overzeese Europese expansie;
- de Opstand en het ontstaan van de onafhankelijke Nederlandse staat;
- ontstaan van handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie;
- burgerlijk bestuur en stedelijke cultuur in Nederland;
- slavenarbeid op plantages en de opkomst van het streven naar afschaffing van de slavernij;
- het ontstaan van een parlementair stelsel en de toename van de volksinvloed;
- de industriële revolutie en de opkomst van de emancipatiebewegingen;
- de economische wereldcrisis;
- de Duitse bezetting en de Jodenvervolging.

Staatsinrichting (in ieder geval opnemen)

- de Nederlandse rechtsstaat;
- bestuur van gemeenten;
- bestuur van de Nederlandse staat.

Canon van Nederland

De bovenstaande tijdvakken en kenmerkende aspecten kunnen worden gecombineerd met de volgende veelgebruikte Canonvensters³⁴: Hunebedden; de Romeinse Limes; de Hanze; de Beeldenstorm; Willem van Oranje; de Republiek; de VOC; Rembrandt; Slavernij; de Grondwet; Aletta Jacobs; de Eerste Wereldoorlog; de Tweede Wereldoorlog; Anne Frank. Andere veel gebruikte vensters zijn: Karel de Grote; Napoleon; Hebban olla vogala en Spinoza.

4. Onderzoek de kwaliteitszorg

Onderzoek de kwaliteitszorg van het Mens en maatschappij-onderwijs. Neem daarbij ook aspecten als visie van de school, inrichting van het onderwijs, kwaliteitszorg, toetsing en rapportages (zoals leerlingenevaluaties) mee. Maak gebruik van eerder onderzoek.³⁵

5. Onderzoek hoe leraren samenhang vormgeven in hun wereldoriëntatielessen

Onderscheid hierbij samenhang binnen het leergebied Mens en maatschappij en tussen leergebieden zoals de samenhang tussen Mens en maatschappij en Mens en natuur, burgerschap, Nederlands, moderne vreemde talen en rekenen/wiskunde.

³⁴ Oberon (2019) 36,37, 40; meest actuele stand van zaken meegedeeld door Dr. H. Slings, De Canon van Nederland (18-02-2020).

³⁵ Inspectie van het Onderwijs (2015). *Wereldoriëntatie, de stand van zaken in het basisonderwijs*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.

6. Onderzoek hoe leraren denken over het belang van het leergebied Mens en Maatschappij

Het leergebied Mens en maatschappij is voortdurend in ontwikkeling en leraren kijken (vanuit hun opvattingen op de maatschappij) ook heel verschillend naar de inhoud die in het leergebied aan bod komen. Mogelijk zijn leraren onder invloed van de beschikbaarheid van (digitale) informatie ook anders gaan denken over het aanleren van kennis, vaardigheden en houdingen. De omstandigheden in het onderwijs zijn ook veranderd: er wordt meer belang gehecht aan taal- en rekendoelen.

Referenties

10 voor de leraar (2018). *Kennisbasis en profileringen, leraar basisonderwijs*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

Bakker, A. et al (2019). *Toetswijzer bij de centrale eindtoets po wereldoriëntatie*. Utrecht: CvTE.

Bakker, A. & Blankman, M. (2017). (uit de kennisbasis voor de lerarenopleiders) *Aardrijkskunde voor lerarenopleiders*. Werkendam: Velon.

Beker, T. (2014). *Handreiking geschiedenis, toelichting bij de bijzondere nadere vooropleidingseisen voor de pabo*. Enschede: SLO.

Blankman, M. & Dijk, J. van (red.) (2018). *Kennisbasis aardrijkskunde*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

Curriculum.nu (2019). *Samen bouwen aan het primair en voortgezet onderwijs van morgen, toelichting Mens en maatschappij*. Den Haag: Curriculum.nu.

Curriculum.nu (2019). *Leergebied Mens en maatschappij, voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Mens en maatschappij*. Den Haag: Curriculum.nu.

De Groot-Reuvekamp, M. & Stroo, R. (red.) (2018). *Kennisbasis geschiedenis*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

De Rooy, P. (e.a.) (2001). *Verleden, heden en toekomst: advies van de Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming*. Enschede: SLO.

Entoen.nu (geraadpleegd op 19-02-2020): <https://www.entoen.nu/nl/page/90376/herijking-canon-van-nederland>,

Graft, M. van & Klein Tank, M. (2018). *Wetenschap & technologie in het basis- en speciaal onderwijs, richtinggevend leerplankader bij het leergebied Oriëntatie op jezelf en de wereld*. SLO, Enschede.

Hemker, B. (2015). *Meting taal, rekenen en wereldoriëntatie 2015, peiling van de rekenvaardigheid, de taalvaardigheid en wereldoriëntatievaardigheden in jaargroep 8 van het basisonderwijs in 2015*. Arnhem: Cito.

Inspectie van het Onderwijs (2015). *Wereldoriëntatie, de stand van zaken in het basisonderwijs*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.

Inspectie van het Onderwijs (2017). *Peil. Natuur en techniek 2015-2016*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.

Kieft, M., Buynsters, M., Damstra, G., & Bremer, B. (2019). *De Canon van Nederland, vervolgonderzoek 2018-2019*. Utrecht: Oberon.

KNAG (2017). *Visiedocument aardrijkskunde curriculum.nu*. Utrecht: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap.

Kooij, C. van der & Schans, T. van der (red.) (2016). *Bij de tijd door het schoolvak geschiedenis*. Vereniging van docenten geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN Kleio).

Kooij, C. van der & Schans, T. van der (red.) (2017). *Bij de tijd 2, bouwstenen voor geschiedenisleerplannen*. Vereniging van docenten geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN Kleio).

Kooij, C. van der & Schans, T. van der (red.) (2018). *Bij de tijd 3, geschiedenisonderwijs voor de toekomst*. Vereniging van docenten geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN Kleio).

Kuhlemeier, H., Boxtel, H. van & Til, A. van (2012). *Balans van de sociale opbrengsten in het basisonderwijs*. Arnhem: Cito.

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2006). *Kerndoelen primair onderwijs*. Den Haag: Ministerie van OCW.

Notté, H., Schoot, F. van der, & Hemker, B. (2010). *Balans van het aardrijkskundeonderwijs aan het einde van de basisschool 4*. Arnhem: Cito.

Oorschot, F. (2014). *Handreiking aardrijkskunde, toelichting bij de bijzondere nadere vooropleidingseisen voor de pabo*. Enschede: SLO.

Oostrom, F. van (e.a.) (2006). *De Canon van Nederland. Rapport van de Commissie: Ontwikkeling Nederlandse Canon deel A*. Entoen.nu, Den Haag.

Oostrom, F. van (e.a.) (2006). *De Canon van Nederland. Rapport van de Commissie: Ontwikkeling Nederlandse Canon deel B*. Entoen.nu, Den Haag.

Schmeinck, D. (2007). *Wie Kinder die Welt sehen*. Bad Heilbrunn: Julius Klinkhardt.

Schoot, F. van der (2006). *Inventarisatie verkeersonderwijs op de basisschool in 2006*. Arnhem: Cito.

SLO (2017). *Mens en maatschappij: Vakspecifieke trendanalyse 2017*. Enschede, SLO.

Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden (2005) nr. 2005-551 3 november 2005.

Staatscourant (2019), *Besluit van de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap van 30 juni 2019, nr. 8969624, houdende instelling van de Commissie Herijking Canon van Nederland (Instellingsbesluit Commissie Herijking Canon van Nederland) nr. 36876 3 juli 2019*.

Visser, A. (2018). *Burgerschap in het basisonderwijs, domeinbeschrijving ten behoeve van peilingsonderzoek*. SLO, Enschede.

Wagenaar, H., Schoot, F. van der, & Hemker, B. (2010). *Balans van het geschiedenisonderwijs aan het einde van de basisschool 4. Uitkomsten van de vierde peiling in 2008*. Cito, Arnhem.

Bijlage 1 Begrippenlijst

Domein: onderdeel van een leergebied binnen de kerndoelen (zoals: het leergebied Oriëntatie op jezelf en de wereld bestaat uit vier domeinen: Tijd, Ruimte, Natuur en Mens en samenleving).

Inhoudsdomein: onderdeel dat moet worden onderwezen volgens de WPO (zoals: het inhoudsdomein kennisgebieden).

Kenmerkende aspecten

De tien tijdvakken gaan elk gepaard met – voor het po - twee kenmerkende aspecten. Deze kenmerkende aspecten belichten twee belangrijke historische inzichten in een bepaalde periode. Deze kenmerkende aspecten zijn te omschrijven als de belangrijkste kennis over een bepaalde periode.

Kennisgebied: in de WPO staat dat scholen aandacht moeten besteden aan acht inhoudsdomeinen waaronder het inhoudsdomein kennisgebieden: aardrijkskunde, geschiedenis, de natuur (waaronder biologie), maatschappelijke verhoudingen (waaronder staatsinrichting) en geestelijke stromingen.

Kosmisch onderwijs: verzamelnaam die binnen het Montessorionderwijs wordt gehanteerd voor wereldoriëntatie + religie.

Leergebied: onderdeel van de kerndoelen (zoals: het leergebied Oriëntatie op jezelf en de wereld).

Leergebied Mens en maatschappij: benaming uit het voortgezet onderwijs die momenteel ook wordt gehanteerd binnen de curriculumherziening voor het po. Het gaat o.a. over de huidige (kerndoel)domeinen ruimte (alleen sociale geografie), tijd en mens en samenleving.

Leergebied Mens en natuur: benaming uit het voortgezet onderwijs die momenteel ook wordt gehanteerd binnen de curriculumherziening voor het po. Het gaat o.a. het huidige (kerndoel)domein Natuur en techniek. Fysische geografie valt in de ordening van Curriculum.nu ook onder dit leergebied.

Wereldoriëntatie: verzamelnaam voor aardrijkskunde, geschiedenis (en staatsinrichting), biologie, natuurkunde en techniek.

Zaakvakken: verzamelnaam voor wereldoriëntatie en verkeerseducatie.

Bijlage 2 Kerndoelen OJW (2006) en peilingsonderzoek M&M

Kerndoelen met X worden meegenomen bij de te peilen inhouden. Van kerndoel 35 wordt verkeer meegenomen in het onderzoek naar het aanbod door scholen en individuele leraren.

<i>Domein Mens en samenleving</i>		MM peil
34	De leerlingen leren zorgdragen voor de lichamelijke en psychische gezondheid van henzelf en anderen.	
35	De leerlingen leren zich redzaam te gedragen in sociaal opzicht, als verkeersdeelnemer en als consument.	X
36	De leerlingen leren hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting en hun rol als burger.	X
37	De leerlingen leren zich te gedragen vanuit respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen.	
38	De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met verschillen in opvattingen van mensen met daarbij aandacht voor seksualiteit en seksuele diversiteit).	
39	De leerlingen leren met zorg om te gaan met het milieu.	
<i>Domein Natuur en techniek</i>		
40	De leerlingen leren in de eigen omgeving veel voorkomende planten en dieren onderscheiden en benoemen en leren hoe ze functioneren in hun leefomgeving.	
41	De leerlingen leren over de bouw van planten, dieren en mensen en over de vorm en functie van hun onderdelen.	
42	De leerlingen leren onderzoek doen aan materialen en natuurkundige verschijnselen, zoals licht, geluid, elektriciteit, kracht, magnetisme en temperatuur.	
43	De leerlingen leren hoe je weer en klimaat kunt beschrijven met behulp van temperatuur, neerslag en wind.	
44	De leerlingen leren bij producten uit hun eigen omgeving relaties te leggen tussen de werking, de vorm en het materiaalgebruik.	
45	De leerlingen leren oplossingen voor technische problemen te ontwerpen, deze uit te voeren en te evalueren.	
46	De leerlingen leren dat de positie van de aarde ten opzichte van de zon leidt tot natuurverschijnselen, zoals seizoenen.	
<i>Domein Ruimte</i>		
47	De leerlingen leren de ruimtelijke inrichting van de eigen omgeving te vergelijken met die in omgevingen elders, in binnen- en buitenland, vanuit de perspectieven landschap, wonen, werken, bestuur, verkeer, recreatie, welvaart, cultuur en levensbeschouwing. In ieder geval wordt daarbij aandacht besteed aan twee lidstaten van de Europese Unie en twee landen die in 2004 lid worden/ werden, de Verenigde Staten en een land in Azië, Afrika en Zuid-Amerika.	X
48	Leerlingen leren over de maatregelen die in Nederland genomen worden/ werden om bewoning van door water bedreigde gebieden mogelijk te maken.	X

49	De leerlingen leren over de mondiale ruimtelijke spreiding van bevolkingsconcentraties en godsdiensten, van klimaten, energiebronnen en van natuurlandschappen zoals vulkanen, woestijnen, tropische regenwoud, hooggebergten en rivieren.	X
50	De leerlingen leren omgaan met kaart en atlas, beheersen de basistopografie van Nederland, Europa en de rest van de wereld en ontwikkelen een eigentijds geografisch wereldbeeld.	X
<i>Domein Tijd</i>		
51	De leerlingen leren gebruik te maken van eenvoudige historische bronnen, zoals aanwezig in ons cultureel erfgoed, en ze leren aanduidingen van tijd en tijdsindeling te hanteren.	X
52	De leerlingen leren over kenmerkende aspecten van de volgende tijdvakken: jagers en boeren; Grieken en Romeinen; monniken en ridders; steden en staten; ontdekkers en hervormers; regenten en vorsten; pruiken en revoluties; burgers en stoommachines; wereldoorlogen en holocaust; televisie en computer. Toevoeging 22 januari 2010: De vensters van de canon dienen als uitgangspunt ter illustratie van de tijdvakken.	X
53	De leerlingen leren over de belangrijke historische personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis en kunnen die voorbeeldmatig verbinden met de wereldgeschiedenis.	X

Aanvullingen op de kerndoelen

Aan kerndoel 52 (PO) is de volgende volzin toegevoegd: De vensters van de Canon van Nederland dienen als uitgangspunt ter illustratie van de tijdvakken. (Bron: Staatsblad 2010, nr. 37.)

Kerndoel 38 (PO) en 53 (SO) is uitgebreid met het onderstreepte gedeelte: “De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met verschillen in opvattingen van mensen, met daarbij aandacht voor seksualiteit en seksuele diversiteit.” (Bron: Kamerbrief OCW dd. 25-11-2011)

Convenant wetenschap & technologie

Onderwijsinstellingen (werkgevers, werknemers, regionale overheden, jongeren) en de Rijksoverheid hebben in 2013 met elkaar afspraken gemaakt over het opleiden van meer bètatechnisch talent en het aantrekkelijker maken van werken in de techniek. Binnen het zogenaamde Nationale Techniepact (www.techniepact.nl) is afgesproken dat in 2020 alle basisscholen hun leerlingen structureel wetenschap & technologie aanbieden. Het leerplankader wetenschap en technologie beschrijft hoe de afspraken uit het convenant kunnen worden vormgegeven binnen Oriëntatie op jezelf en de wereld. Het leerplankader beschrijft ook hoe binnen de domeinen Tijd en Ruimte er meer aandacht moet komen voor vaardigheden als onderzoeken en ontwerpen.

Bijlage 3 Peilingsonderzoeken rondom OJW

Peil-onderzoeken	Curriculum.nu	Wet op het Primair Onderwijs	Kerndoelen	Kennisbasis van de pabo
Peilonderzoek en domeinbeschrijving Mens en maatschappij	Leergebied Mens en maatschappij: <ul style="list-style-type: none"> • Referentiekaders (Plaats en ruimte en Tijd en Chronologie) • Concepten • Denkwijzen • Werkwijzen • Vraagstukken 	Onderdeel e. (kennisgebieden): <ul style="list-style-type: none"> • Aardrijkskunde • Geschiedenis • Maatschappelijke verhoudingen: staatsinrichting Onderdeel g: <ul style="list-style-type: none"> • Bevordering van sociale redzaamheid, <u>waaronder gedrag in het verkeer</u> 	Domeinen: <ul style="list-style-type: none"> • Ruimte (kerndoel 47 t/m 50) • Tijd (kerndoel 51 t/m 53) Mens en samenleving, het onderdeel staatsinrichting (kerndoel 36) Domein Mens en samenleving: <ul style="list-style-type: none"> • kerndoel 35: redzaam gedrag (in sociaal opzicht, <u>als verkeersdeelnemer</u> en als consument) • 	Kennisbasis: <ul style="list-style-type: none"> • Aardrijkskunde • Geschiedenis
Peilonderzoek en domeinbeschrijving Burgerschap		Onderdeel e: Kennisgebieden <ul style="list-style-type: none"> • Maatschappelijke verhoudingen: staatsinrichting • Geestelijke stromingen 	Domeinen: <ul style="list-style-type: none"> • Mens en samenleving (kerndoel 36 t/m 39) 	Verwerkt in verschillende kennisbases.
Peilonderzoek en domeinbeschrijving Natuur en techniek		Onderdeel e: Kennisgebieden <ul style="list-style-type: none"> • de natuur, waaronder biologie 	<ul style="list-style-type: none"> • Natuur en techniek (kerndoel 40 t/m 46) 	Kennisbasis Natuur en technologie.
Niet meegenomen in bovenstaande Peil-onderzoeken		Onderdeel h: Bevordering van gezond gedrag	Domein Mens en samenleving: <ul style="list-style-type: none"> • kerndoel 34: leerlingen leren zorg te dragen voor de lichamelijke en psychische gezondheid van henzelf en anderen • kerndoel 35: redzaam gedrag in sociaal opzicht, als verkeersdeelnemer en als consument. 	Kennisbasis Geestelijke stromingen Sociale veiligheid en sociale redzaamheid zijn verwerkt in verschillende kennisbases.

Bijlage 4 Preambule bij de kerndoelen en karakterisering van het leergebied OJW

De leerling wil:	De leerling kan:	De leerling weet / begrijpt:
<p>Preambule (Kerndoelen 2006): '... de natuurlijke nieuwsgierigheid en de behoefte aan ontwikkeling en communicatie van kinderen...'</p>		
<p><u>Karakteristiek van het leergebied Oriëntatie op jezelf en de wereld</u> (Kerndoelen 2006): 'Kinderen zijn nieuwsgierig. Ze zijn voortdurend op zoek om zichzelf en de wereld te leren kennen en te verkennen. Die ontwikkelingsbehoefte is een aangrijpingspunt voor dit leergebied.'</p>	<p>Bij de oriëntatie op de wereld gaat het om de vorming van een wereldbeeld in ruimte en tijd. Leerlingen ontwikkelen een geografisch wereldbeeld aan de hand van gebieden en met behulp van kaartvaardigheden. Ze ontwikkelen een historisch wereldbeeld. [...] Leerlingen leren hun wereldbeeld (over henzelf en de wereld) aan de hand van actuele onderwerpen voortdurend 'bij de tijd' te brengen. ... en maken daarbij gebruik van cultureel erfgoed...</p>	<p>In dit leergebied oriënteren leerlingen zich op zichzelf, op hoe mensen met elkaar omgaan, hoe ze problemen oplossen en hoe ze zin en betekenis geven aan hun bestaan. Leerlingen oriënteren zich op de natuurlijke omgeving en op verschijnselen die zich daarin voordoen. Leerlingen oriënteren zich ook op de wereld, dichtbij, veraf, toen en nu [...]. Bij het leren kennen van de wijze waarop mensen hun omgeving inrichten, spelen economische, politieke, culturele, technische en sociale aspecten een belangrijke rol. Het gaat daarbij om datgene wat van belang is voor betekenisverlening aan het bestaan... ... aan de hand van gebieden. ... Dat betekent dat ze kennis hebben van historische verschijnselen in delen van de wereld en van chronologie.</p>

Bijlage 5 Kennis en vaardigheden in de kerndoelen 2006

Kerndoelen – vaardigheden	Kerndoelen – kennis
	36 De leerlingen leren hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting en de rol van de burger.
47 De leerlingen leren de ruimtelijke inrichting van de eigen omgeving te vergelijken met die in omgevingen elders, in binnen- en buitenland, vanuit de perspectieven landschap, wonen, werken, bestuur, verkeer, recreatie, welvaart, cultuur en levensbeschouwing. [...]	47 De leerlingen leren de ruimtelijke inrichting van de eigen omgeving te vergelijken met die in omgevingen elders, in binnen- en buitenland , vanuit de perspectieven landschap, wonen, werken, bestuur, verkeer, recreatie, welvaart, cultuur en levensbeschouwing . In ieder geval wordt daarbij aandacht besteed aan twee lidstaten van de Europese Unie en twee landen die in 2004 lid werden, de Verenigde Staten en een land in Azië, Afrika en Zuid-Amerika.
	48 Kinderen leren over de maatregelen die in Nederland genomen worden/werden om bewoning van door water bedreigde gebieden mogelijk te maken.
	49 De leerlingen leren over de mondiale ruimtelijke spreiding van bevolkingsconcentraties en godsdiensten , van klimaten, energiebronnen en van natuurlandschappen zoals vulkanen, woestijnen, tropische regenwouden, hooggebergten en rivieren.
50 De leerlingen leren omgaan met kaart en atlas , beheersen de basistopografie van Nederland, Europa en de rest van de wereld en ontwikkelen een eigentijds geografisch wereldbeeld.	50 De leerlingen leren omgaan met kaart en atlas, beheersen de basistopografie van Nederland, Europa en de rest van de wereld en ontwikkelen een eigentijds geografisch wereldbeeld.
51 De leerlingen leren gebruik te maken van eenvoudige historische bronnen en ze leren aanduidingen van tijd en tijdsindeling te hanteren.	51 De leerlingen leren gebruik te maken van eenvoudige historische bronnen en ze leren aanduidingen van tijd en tijdsindeling te hanteren.
	52 De leerlingen leren over kenmerkende aspecten van de volgende tijdvakken: jagers en boeren; Grieken en Romeinen; monniken en ridders; steden en staten; ontdekkers en hervormers; regenten en vorsten; priuken en revoluties; burgers en stoommachines; wereldoorlogen en holocaust; televisie en computer. De vensters van de Canon van Nederland dienen als uitgangspunt ter illustratie van de tijdvakken.
53 De leerlingen leren over de belangrijke historische personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis en kunnen die voorbeeldmatig verbinden met de wereldgeschiedenis.	De leerlingen leren over de belangrijke historische personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis en kunnen die voorbeeldmatig verbinden met de wereldgeschiedenis.

Bijlage 6 Kennis en vaardigheden in de Toetswijzer bij de centrale eindtoets po

Toetswijzer – vaardigheden	Toetswijzer – kennisinhouden
<p>Aardrijkskunde</p> <p>1. Waarnemen en beschrijven</p> <p>Verschijnselen benoemen en herkennen aan de hand van foto's, kaarten en andere informatiebronnen;</p> <p>De ruimtelijke spreiding van verschijnselen weergeven aan de hand van foto's, kaarten en andere informatiebronnen;</p> <p>Verschijnselen op een kaart lokaliseren en symbolen duiden met behulp van windrichting, schaalstok, gridpatroon (met bijbehorend register) en legenda (kaartlezen);</p> <p>Ruimtelijke informatie omzetten in een zelfgemaakte kaart met legenda, schaal en titel en windroos (kaartproductie).</p> <p>2. Verklaaren en voorspellen</p> <p>De samenhang van verschillende soorten verschijnselen in een gebied benoemen, herkennen en/of verklaaren;</p> <p>Mede op grond van informatiebronnen over de huidige ontwikkelingen in een gebied een voorspelling doen over veranderingen in een gebied;</p> <p>Uit verschillende kaarten een kaart kiezen die de gewenste informatie levert gezien het gestelde doel (kaartselectie);</p> <p>Spreidingspatronen op een kaart onderscheiden, analyseren en interpreteren bij het beantwoorden van een geografische vraag (kaartanalyse en kaartinterpretatie);</p> <p>Analyseren van aardrijkskundige gegevens uit grafieken en/of tabellen;</p> <p>Een kaartschaal kiezen die aansluit op de gezochte informatie.</p> <p>3. Waarderen</p> <p>Een verschijnsel, proces of conflict in een gebied vanuit verschillende betrokken partijen kunnen beschouwen en hun belangen kunnen aangeven.</p>	<p>Aardrijkskunde</p> <p>1. Aarde, klimaat en landschap</p> <p>1.1 De stand van de aarde en de zon en de gevolgen daarvan voor het klimaat en dagelijks leven van de mens;</p> <p>1.2 De draaiing van de aarde en de stand van de aardas en de gevolgen daarvan voor het weer, de daglichtverdeling op aarde en het dagelijks leven van de mens;</p> <p>1.3 Het voorkomen en ontstaan van natuurrampen (zoals aardbevingen en vulkanen) en de gevolgen voor mens en natuur;</p> <p>1.4 De vorming van landschappen in hoog en laag Nederland: zandlandschap, veenlandschap, zeeleilandschap, rivierleilandschap, duinlandschap en lösslandschap;</p> <p>1.5 De inrichting van het landschap door de mens; natuur en landschapsbeheer in Nederland en de wereld en in het bijzonder het watermanagement in Nederland.</p> <p>2. Bevolking, wonen en welvaart</p> <p>2.1 Omvang en spreiding van de bevolking in Nederland en de wereld;</p> <p>2.2 Omvang en spreiding van de migratie in Nederland en de wereld;</p> <p>2.3 De ongelijkheid in Nederland en de wereld en in het bijzonder de verschillen tussen arm en rijk;</p> <p>2.4 Culturele verscheidenheid in Nederland en de wereld, met name verschillen in taal, godsdienst en land van herkomst;</p> <p>2.5 De samenwerking in Europa tussen landen en met name de rol van de EU;</p> <p>2.6 Ruimtegebruik in Nederland en de wereld met name gericht op wonen, werken en recreëren en de gevolgen daarvan voor mens en natuur.</p> <p>3. Grondstoffen, bedrijven en transport</p> <p>3.1 Verschillende landbouwbedrijven, industriële en dienstverlenende bedrijven in Nederland en de wereld;</p> <p>3.2 Het voorkomen en de verspreiding van grondstoffen en natuurlijke hulpbronnen (energie, water en voedsel) in Nederland en de wereld;</p> <p>3.3 Vestigingsplaats van bedrijven in de landbouw, industrie en dienstverlening zoals die wordt beïnvloed</p>

	<p>door natuurlijke en economische omstandigheden, ruimtebeslag en bereikbaarheid in Nederland en de wereld;</p> <p>3.4 De ontwikkeling van landbouw, industrie en dienstverlening in Nederland en de wereld met name gericht op de onderlinge relaties tussen Nederland en (delen van) de wereld en de gevolgen voor mens en natuur.</p> <p>4. Topografie</p> <p>4.1 Nederland;</p> <p>4.2 (de rest) van Europa;</p> <p>4.3 (de rest) van de wereld.</p>
--	--

<p>Geschiedenis</p> <p>1. Herkennen en ordenen</p> <ul style="list-style-type: none"> - Belangrijke verschijnselen, personen en gebeurtenissen in het verleden benoemen en herkennen; - Belangrijke verschijnselen, personen en gebeurtenissen in het verleden plaatsen op een (historische) kaart; - Belangrijke aspecten benoemen en herkennen van de wijze waarop mensen samenleven; - Uit verschillende bronnen een bron kiezen, die de gewenste informatie levert gezien het gestelde doel; - Belangrijke verschijnselen, gebeurtenissen en personen relateren aan een periode, tijdvak of tijdlijn. <p>2. Verklaaren en beeldvormen</p> <ul style="list-style-type: none"> - De samenhang van belangrijke verschijnselen, gebeurtenissen en personen in de tijd benoemen, herkennen of verklaren; - Oorzaak en gevolg benoemen, herkennen of verklaren; - Een historisch verschijnsel of gebeurtenis, vanuit verschillende betrokken partijen kunnen beschouwen en hun standplaatsgebondenheid kunnen aangeven. 	<p>Geschiedenis</p> <p>1. Tijd van jagers en boeren: in het algemeen > 3000 v. C. in de Rijndelta > 50 v. C. (prehistorie):</p> <ul style="list-style-type: none"> - de levenswijze van jagers en verzamelaars; - het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen; <p>2. Tijd van Grieken en Romeinen: in de Rijndelta 50 v. C - 500 na C. (oudheid):</p> <ul style="list-style-type: none"> - de verspreiding van de Grieks-Romeinse cultuur en de confrontatie met de Germaanse cultuur; - het christendom in het Romeinse rijk; <p>3. Tijd van monniken en ridders: 500 - 1000 (Vroege) Middeleeuwen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - de verspreiding van het christendom tot in de Lage Landen; - hofstelsel en horigheid; <p>4. Tijd van steden en staten: 1000 - 1500 (Late) Middeleeuwen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - opkomst van handel en ontstaan van steden; - opkomst van de stedelijke burgerij en toenemende zelfstandigheid van steden; <p>5. Tijd van ontdekkers en hervormers: 1500 - 1600 (16e eeuw):</p> <ul style="list-style-type: none"> - het begin van de overzeese Europese expansie; - de Opstand en het ontstaan van de onafhankelijke Nederlandse staat; <p>6. Tijd van regenten en vorsten: 1600 - 1700 Gouden Eeuw (17e eeuw):</p> <ul style="list-style-type: none"> - ontstaan van handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie; - burgerlijk bestuur en stedelijke cultuur in Nederland; <p>7. Tijd van pruik en revoluties: 1700 - 1800 (18e eeuw):</p>
--	---

- **slavenarbeid** op **plantages** en de opkomst van het **abolitionisme**;
- het streven naar **grondrechten** en naar **politieke invloed** van de **burgerij** in de **Franse** en **Bataafse revolutie**;

8. Tijd van **burgers en stoommachines: 1800 - 1900 (19e eeuw)**:

- het ontstaan van een **parlementair stelsel** en de **toename** van de **volksinvloed**;
- de **industriële revolutie** en de **opkomst** van de **emancipatiebewegingen**;

9. Tijd van de **wereldoorlogen en Holocaust: 1900 - 1950 (1e helft 20e eeuw)**:

- de **economische wereldcrisis**;
- de **Duitse bezetting** en de **Jodenvervolging**;

10. Tijd van **televisie en computer: 1950 - (2e helft 20e eeuw)**:

- de **blokvorming tussen Oost en West** en de **Koude Oorlog**;
- **sociaal-culturele veranderingen** en toenemende **pluriformiteit** vanaf de **jaren '60**;

De vensters van de **Canon van Nederland** dienen als **uitgangspunt ter illustratie** van de tijdvakken.

11. Mens en Samenleving: maatschappelijke verhoudingen, waaronder staatsinrichting en geestelijke stromingen: (Kerndoelen 36 tot en met 38, zie bijlage 1 en 3):

- de **Nederlandse rechtsstaat**;
- **bestuur** van **gemeenten**;
- **bestuur** van de **Nederlandse staat**;
- **internationale (non) gouvernementele organisaties**;
- aspecten van **geestelijke stromingen** in de **Nederlandse samenleving: jodendom, christendom, islam, hindoeïsme en boeddhisme**.

Bijlage 7 kennisbasis pabo voor aardrijkskunde en geschiedenis

Aardrijkskunde	Geografisch besef			
WAT (vakkennis en vakvaardigheden)	Geografisch wereldbeeld	Kennis en inzicht in ruimtelijke vraagstukken	Geografische benadering	
	Hoofdlijnen kennen van de spreiding van mens en natuur in de wereld (bijvoorbeeld spreiding van klimaten, arm en rijk, bevolking).	Bijvoorbeeld inzicht in klimaatverandering, het proces van globalisering en wereldwijde migratiestromen.	<ul style="list-style-type: none"> · Geografische vragen stellen. · Diverse schaalniveaus hanteren. · Vanuit verschillende invalshoeken (perspectieven) leren kijken. · De samenhang tussen mens en natuur leren zien. 	
	Vakkennis over regio's en thema's (ver weg en dichtbij/ stad en platteland): <ul style="list-style-type: none"> · Klimaat en landschap · Bevolking en ruimte · Bestaansmiddelen · Arm en rijk · Grenzen en identiteit · Systeem aarde · Bronnen van energie (duurzaamheid) · Water 		Vakvaardigheden + Gebruik kaart en atlas	
	Topografie (300 namen)			
Kenmerken van een goede aardrijkskundeles				
HOE (vakdidactiek)	Motiverende start aan de hand van een alledaagse aardrijkskundige ervaring of voorbeeld.			
	<ul style="list-style-type: none"> · Waar is dat? > <i>Alles is gelokaliseerd</i> · Waarom daar? > <i>Geen plaats is hetzelfde</i> · Hoe kan ik in- en uitzoomen? · Wat zie ik dan? > <i>Hoe ziet het globale beeld er dichtbij uit (en omgekeerd)?</i> · Hoe verandert het? > <i>Geen plaats is altijd dezelfde</i> · Wat zijn de gevolgen/ voor- en nadelen (perspectieven)? > <i>Er ontstaat een genuanceerd/ evenwichtig beeld van de wereld</i> 	Volgorde kan variëren		
Afsluiting en transfer (generaliseren)				
WAAROM	Waarom ga ik dit (vakkennis/vakvaardigheid) onderwijzen? Waarom op deze manier (vakdidactiek)?			
	Doel van het aardrijkskundeonderwijs: leerlingen helpen om zich te ontwikkelen tot verantwoordelijke en actieve wereldburgers			

Geschiedenis	Historisch bewustzijn		
Vakconcepten	Historisch tijdsbesef	Historische kennis	Historisch redeneren
	<p>Kennis van de ontwikkeling van historisch tijdsbesef bij leerlingen: ontluikend, aanvankelijk en voortgezet tijdsbesef en voor iedere fase de operationalisering van de doelen met betrekking tot:</p> <ul style="list-style-type: none"> · aanduidingen voor tijd en tijdsindeling; · chronologische volgordes; · de tijdbalk; · kenmerkende aspecten van tijdvakken; · continuïteit en verandering. 	<p>Kennis van:</p> <ul style="list-style-type: none"> · verschillende periodiseringen waaronder de indeling in de tien tijd- vakken; · de 49 kenmerkende aspecten van de tien tijd- vakken; · de vijftig vensters van de <i>Canon van Nederland</i>; · verhalen, tradities en verbeelding. 	<p>Redeneren over continuïteit en verandering, oorzaken en gevolgen, overeenkomsten en verschillen, waarbij aandacht is voor:</p> <ul style="list-style-type: none"> · stellen van historische vragen; · onderzoeken van historische bronnen; · contextualiseren (tijd- en stand- plaatsgebondenheid); · beweringen ondersteunen met argumenten; · gebruik maken van historische begrippen; · gebruik maken van metahistorische begrippen.
	<p>Aandacht voor:</p> <ul style="list-style-type: none"> · besef van dagelijkse tijd (cyclisch), mythische, sociale en historische tijd (lineair); · ontwikkeling van historisch tijds- besef; · relatie verleden – heden – toekomst. 	<p>Aandacht voor:</p> <ul style="list-style-type: none"> · personen, gebeurtenissen, verschijnselen, structuren en ontwikkelingen; · erfgoedonderwijs; · burgerschapsvorming; · contexten van lokale, regionale, Nederlandse, Europese en wereldgeschiedenis. 	<p>Aandacht voor het construeren van het verleden door:</p> <ul style="list-style-type: none"> · verzamelen: bronnenonderzoek en vaststellen van feiten; · ordenen: feiten ordenen, in de tijd en thematisch; · verklaren: analyse van oorzaken en gevolgen; · beeldvormen: interpreteren van het geheel door inleving, vanuit multiperspectiviteit en waarden in heden en verleden.
<p>Didactische hulpmiddelen en methodieken</p>	<ul style="list-style-type: none"> · tijdbalk · beeldvormingsschema · leerstofordening: progressief (chronologisch) - regressief - (semi)concentrisch – thematisch 		

Bijlage 8 De basistopografielijst

Basislijst topografie: NEDERLAND

's-Hertogenbosch	Gouda	Randstad
Afsluitdijk	Groningen (prov.)	Rijnmond
Alkmaar	Groningen (stad)	Roermond
Almelo	Haarlem	Roosendaal
Almere	Haarlemmermeer	Rotterdam
Alphen aan den Rijn	Heerenveen	Schiermonnikoog
Ameland	Heerlen	Schiphol
Amersfoort	Helmond	Sneek
Amstelveen	Hengelo	Terneuzen
Amsterdam	Hilversum	Terschelling
Amsterdam-Rijnkanaal	Hoogeveen	Texel
Apeldoorn	IJssel	Tilburg
Arnhem	IJsselmeer	Twente
Assen	Kampen	Utrecht (prov.)
Bergen op Zoom	Leeuwarden	Utrecht (stad)
Biesbos	Leiden	Vaalsenberg
Breda	Lek	Veendam
Delft	Lelystad	Veluwe
Delfzijl	Limburg	Venlo
Den Haag	Maas	Vlieland
Den Helder	Maastricht	Vlissingen
Deventer	Markermeer	Waal
Doetinchem	Meppel	Waddenzee
Dordrecht	Middelburg	Wageningen
Drachten	Neder-Rijn	Westerschelde
Drenthe	Nieuwe Waterweg	Zaandam
Eindhoven	Nijmegen	Zeeland
Emmeloord	Noord-Brabant	Zeeuws-Vlaanderen
Emmen	Noord-Holland	Zoetermeer
Enkhuizen	Noordzeekanaal	Zuid-Holland
Enschede	Oosterschelde	Zutphen
Flevoland	Oss	Zwolle
Fryslân (Friesland)	Overijssel	
Gelderland	Purmerend	

Basislijst topografie: EUROPA

Albanië	Ierland	Polen
Alpen	IJsland	Portugal
Antwerpen	Istanbul	Praag
Ardennen	Italië	Pyreneeën
Athene	Kaspische Zee	Rhône
Barcelona	Kaukasus	Rijn
België	Keulen	Roemenië
Belgrado	Kopenhagen	Rome
Berlijn	Kroatië	Ruhrgebied
Bern	Letland	Rusland
Boekarest	Lissabon	Scandinavië
Bordeaux	Litouwen	Schelde
Bosnië en Herzegovina	Liverpool	Schotland
Bratislava	Londen	Seine
Brussel	Luxemburg (land)	Servië
Budapest	Luxemburg (stad)	Sicilië
Bulgarije	Lyon	Sint Petersburg
Cyprus	Madrid	Slovenië
Denemarken	Malta	Slowakije
Donau	Marseille	Spanje
Dublin	Middellandse Zee	Stockholm
Duitsland	Milaan	Straat van Gibraltar
Engeland	Moskou	Theems
Estland	München	Tsjechië
Finland	Nederland	Oeral
Frankrijk	Noordzee	Verenigd Koninkrijk
Genève	Noorwegen	Vlaanderen
Glasgow	Oekraïne	Volga (Wolga)
Griekenland	Oostenrijk	Wallonië
Hamburg	Oostzee	Warschau
Helsinki	Oslo	Wenen
Het Kanaal	Parijs	Zwarte Zee
Hongarije	Po	Zweden
		Zwitserland

Basislijst topografie: WERELD

Afghanistan	Filipijnen	Nijl
Afrika	Ganges	Noordelijke IJszee
Alaska	Groenland	Pakistan
Amazone	Grote (of Stille) Oceaan	Panamakanaal
Amerika	Hawaii	Paramaribo
Andes	Himalaya	Perzische Golf
Ankara	India	Rio de Janeiro
Antarctica	Indische Oceaan	Rocky Mountains
Argentinië	Indonesië	Rode Zee
Atlantische Oceaan	Irak	Sahara
Australië	Iran	Santiago
Azië	Israël	Saoedi-Arabië
Bagdad	Jakarta	Seoul
Bangkok	Japan	Shanghai
Bangladesh	Java	Siberië
Beijing (Peking)	Jeruzalem	Singapore
Brasilia	Kaapstad	Sudan
Brazilië	Kolkata (Calcutta)	Suezkanaal
Buenos Aires		Suriname
Cairo	Lagos	Sydney
Californië	Los Angeles	Taiwan
Canada	Marokko	Teheran
Caribische Zee	Mekka	Thailand
Casablanca	Mexico	Tokyo
Chang Jiang (Blauwe Rivier)	Mexico-Stad	Turkije
Chicago	Midden-Oosten	Venezuela
Chili	Mississippi	Verenigde Staten
China	Molukken	Vietnam
Colombia	Montréal	Washington
Congo (-Kinshasa)	Mumbai (Bombay)	Hongkong
Curaçao		
New Delhi		Zuid-Afrika (rep.)
Egypte	New York	Zuid-Korea
Ethiopië	Nieuw-Zeeland	
Europa	Nigeria	

Bijlage 9 Curriculum.nu en de kerndoelen van 2006

Hoofdindeling curriculum.nu voorstellen	Uitwerking van curriculum.nu (de bouwstenen)	Verdere uitwerkingen met behulp van kerndoelen 2006 en andere brondocumenten
Referentiekaders	Plaats en ruimte Tijd en chronologie	We maken bij de beschrijving gebruik van de inhouden uit de domeinen Ruimte en Tijd (kerndoelen van 2006) en de uitwerkingen van de tijdvakken, de kenmerkende aspecten, de <i>Canon van Nederland</i> en de basistopografie.
Concepten	Keuzegedrag Productie en organisatie Welzijn Waarden en idealen Mensbeeld en identiteit Cultuur Macht en gezag Samenwerking en conflict	<i>Deze concepten zijn gedeeltelijk nieuw voor het po. Sommige concepten komen terug in de domeinen Ruimte en Tijd van de kerndoelen van 2006, andere niet. Alleen concepten die in het huidige onderwijs worden gebruikt, worden meegenomen in de uitwerking van Plaats en ruimte & Tijd en chronologie.</i>
Vraagstukken	Globalisering Duurzame ontwikkeling Technologie Ongelijkheid	<i>Deze vraagstukken zijn gedeeltelijk nieuw voor het po. Sommige onderdelen van vraagstukken komen terug in de domeinen Ruimte en Tijd van de kerndoelen van 2006, andere niet. Alleen de onderdelen die in het huidige onderwijs worden gebruikt, worden meegenomen in de uitwerking van Plaats en ruimte & Tijd en chronologie.</i>
Denkwijzen	Denken in continuïteit en verandering Denken vanuit meerdere perspectieven Denken van de ander en jezelf Denken in overeenkomsten en verschillen Denken in oorzaken en gevolgen Denken vanuit actoren en structuren Denken in betekenis	Deze denkwijzen worden niet genoemd in de kerndoelen van 2006. Het begrip <i>denkwijze</i> is nieuw maar de inhouden zijn dat niet.
Werkwijzen	Informatie verwerven en verwerken Onderzoeken Waarderen, redeneren en argumenteren	Deze werkwijzen staan, in iets andere bewoordingen, grotendeels in de huidige kerndoelen.

Bijlage 10 Opmerkingen uit de veldraadpleging over de te peilen inhoud

De onderstaande opmerkingen zijn verwerkt in de selectie van de te peilen inhoud.

Opmerkingen bij het domein Ruimte

- Een goed voorbeeld van de breedte van wereldoriëntatie in het basisonderwijs is het thema fysische geografie. Dit thema is in de voorstellen van curriculum.nu belegd bij Mens en natuur. In het onderwijs is dit onlosmakelijk verbonden met aardrijkskunde, maar komt het gedurende het gehele curriculum, vaak gerelateerd aan de actualiteit, aan bod. Het weer, de verandering van seizoenen, de stand van de aarde en maan en andere hemellichamen ten opzichte van elkaar en hun invloed op het leven op aarde en natuurverschijnselen en -rampen komen vanaf de onderbouw veelvuldig aan bod en figureren ook als context in taal- en rekenonderwijs. Ook besteden leerkrachten relatief veel aandacht aan de actualiteit van weersverschijnselen of natuurrampen en figureren dergelijke onderwerpen regelmatig in het Jeugdjournaal of teksten van bijvoorbeeld Nieuwsbegrip.
Landschappen is het onderwerp uit het thema fysische geografie dat veel minder aandacht krijgt. Experts vermoeden dat leerkrachten alleen die landschappen behandelen die in de directe omgeving van de school te herkennen zijn. Hierdoor komen niet alle landschappen aan bod en is landelijke toetsing op dit onderwerp lastig.
- Het thema 'waterbeheer' is een populair thema op scholen. Een deel van de scholen besteed hier, bijvoorbeeld in het kader van omgevingsonderwijs of projectmatig onderwijs aandacht aan, waarbij ook gebruik gemaakt wordt van educatieve producten die waterschappen hebben ontwikkeld. Onderzoek naar deze producten, hun rol binnen het onderwijs en hun leeropbrengst valt buiten de scope van dit peilingsonderzoek.
- Europa komt aan bod, maar minder uitvoerig dan in de kerndoelen omschreven.
- Aan economie, productie en grondstoffen wordt weinig aandacht besteed in het onderwijs: het is sterk afhankelijk van de locatie van een school wat behandeld wordt.

Opmerkingen bij het domein Tijd / staatsinrichting

- Het gebruik van de tien tijdvakken is in het gehele primair onderwijs omarmd, de vaardigheid in de beheersing van de afzonderlijke tijdvakken is verschillend. Aan de tijdvakken 3 (Monniken en ridders) en 7 (Pruiken en revoluties) wordt de minste aandacht besteed. Bij tijdvak 3 ligt dat zeker aan de naamgeving: in Nederland geldt dat voorbeelden van monniken en ridders vooral uit de daaropvolgende periode stammen. Tijdvak 10 (Televisie en computer) komt door alle nadruk op tijdvak 9 (Wereldoorlogen) vaak minder aan bod.
- De kenmerkende aspecten die bij de tijdvakken geformuleerd zijn, worden wisselend behandeld. Soms komt maar een element van zo'n aspect aan bod (bijvoorbeeld bij tijdvak 6 Regenten en vorsten, kenmerkend aspect 'burgerlijk bestuur en stedelijke cultuur in Nederland' wordt vooral aandacht besteed aan de zeventiende-eeuwse schilderkunst en valt het element van burgerlijk bestuur weg).
De mate van herkenbaarheid hangt in het geval van scholen die methodes gebruiken sterk af van hoe kenmerkende aspecten 'vertaald' worden naar lesinhouden. Daarnaast geldt dat sommige kenmerkende aspecten ver af staan van de belevingswereld van leerlingen primair onderwijs, zoals bij 'hofstelsel en horigheid'.

- De Canon van Nederland hadden wij in eerste instantie niet opgenomen. Experts geven aan dat de canon een sterke positie heeft in het primair onderwijs en dat de meeste vensters wel uitgebreid in lessen aan bod komen. Leerkrachten gebruiken vaak – zoals ook in de kerndoelen wordt omschreven – canonvensters ‘voorbeeldmatig’: daarmee illustreren zij bijvoorbeeld tijdvakken of kenmerkende aspecten. In de praktijk zien wij dat canonvensters in een aantal gevallen de plaats van kenmerkende aspecten hebben overgenomen.
- Staatsinrichting heeft een sterk evenementieel karakter: als er landelijke verkiezingen zijn, komt het thema parlementaire democratie aan bod. Op basis van de actualiteit komt ook de rechtstaat wel eens aan bod. Aan lokaal en provinciaal bestuur wordt heel sporadisch aandacht besteed.

Vaardigheden: gaat het over het aanbod of over de leeropbrengsten?

- Experts twijfelen of de genoemde vaardigheden in voldoende mate worden aangeboden en of de leeropbrengsten voldoende zijn. Ze schatten in dat de leeropbrengsten samenhangen met de methode of methodiek: scholen die veel aandacht besteden aan onderzoekend leren hebben andere leeropbrengsten dan scholen die sterk inzetten op overdracht van kennisinhouden.
- Experts verwachten dat relatief eenvoudige vaardigheden, zoals informatie zoeken en presenteren, algemeen aan bod komen. Complexe vaardigheden, zoals verschillende bronnen beoordelen op bruikbaarheid of betrouwbaarheid, komen nauwelijks of onvoldoende systematisch aan bod.
- Van vaardigheden die sterk samenhangen met een manier van denken (de zogenaamde denkwijzen in Curriculum.nu) zoals denken in oorzaak en gevolg, standplaatsgebondenheid of het vermogen om gebieden te vergelijken op eenvoudige kenmerken, wordt vermoed dat die in het algemeen heel moeilijk zijn voor leerlingen in het primair onderwijs. In concrete voorbeelden kunnen leerlingen daar wel mee werken (ze kunnen zich bijvoorbeeld inleven in een inwoner van een bepaald gebied of een bepaald tijdvak als daar een problematiek aangesneden wordt die voor jonge kinderen herkenbaar en voorstelbaar is).

Bijlage 11 Aanwezigen

veldraadpleging 23 januari 2020

Anouk Adang	Pabo lerarenopleider aardrijkskunde
Anton Bakker	(geen deelnemer, leerplanontwikkelaar wereldoriëntatie/aardrijkskunde)
Luuk de Bakker	Pabo lerarenopleider geschiedenis
Roger Baltus	Pabo lerarenopleider aardrijkskunde
Tine Béneker	Hoogleraar vakdidactiek aardrijkskunde
Andreas Boonstra	Pabo lerarenopleider aardrijkskunde
Carla van Boxtel	Hoogleraar vakdidactiek geschiedenis
Ariane Breimer	Schoolleider basisonderwijs, lid ontwikkelteam Mens en maatschappij
Matthijs Dribergen	(geen deelnemer, leerplanontwikkelaar wereldoriëntatie/geschiedenis)
Leander Dukers	Toetsontwikkelaar geschiedenis
Hans van Elderen	Uitgever aardrijkskunde, geschiedenis, natuur en techniek
Rob Jansen	Leraar basisonderwijs
Sarah Kok	Leraar basisonderwijs
Marleen van der Lubbe	(geen deelnemer, onderzoeker onderwijsinspectie)
Jan Maarse	(geen deelnemer, inspecteur onderwijsinspectie)
Yolande Potjer	Pabo lerarenopleider geschiedenis
Arend Pottjegot	Leraar basisonderwijs, lid ontwikkelteam Mens en maatschappij
Annemiek Punter	(geen deelnemer, onderzoeker onderwijsinspectie)
Ton van der Schans	Pabo lerarenopleider geschiedenis
Anna Smits	Onderzoeker
Tamme Spoelstra	Pabo lerarenopleider geschiedenis
Floortje Visser	Leraar basisonderwijs

Als landelijk kenniscentrum leerplanontwikkeling richt SLO zich op de ontwikkeling van het curriculum in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs in Nederland. We werken met het onderwijsveld aan de doelen, kaders en instrumenten waarmee scholen hun opdracht vanuit een eigen visie kunnen vervullen.

We brengen praktijk, beleid, maatschappelijke ontwikkelingen en onderzoek samen en stellen onze expertise beschikbaar aan onderwijs en overheid, bijvoorbeeld in de vorm van leerplannen, tools, voorbeeldlesmaterialen, conferenties en rapporten.

Hoofdlocatie
Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede

Nevenlocatie
Aidadreef 4
3561 GE Utrecht

Postadres
Postbus 2041
7500 CA Enschede

T 053 484 08 40
E info@slo.nl
www.slo.nl

 [company/slo](https://www.linkedin.com/company/slo)

 [SLO_nl](https://twitter.com/SLO_nl)